

ALMAN ORYANTALİZMİNDE MUSHAF KONUSUNA YAKLAŞIMLAR GESCHICHTE DES QORÂNS ÖRNEĞİ^{1*}

Müslüm Yıldırım^{**}

Öz

Almanya ve Avusturya'da başta Kur'ân tercüme olmak üzere, tam ve kısmî mushaf neşirlerinin yanı sıra Kur'ân üzerine yapılan araştırmaların azımsanmayacak derecede oldukları görülür. Batı dünyasında Kur'ân tarihi hakkında yapılan en önemli çalışma, Alman şarkiyatçı Theodor Nöldeke'nin kaleme aldığı ve zaman içerisinde Nöldeke ekolüne mensup farklı yazarlar tarafından tamamlanarak yeniden yayınlanan *Geschichte des Qorâns* adlı kitaptır. Kur'ân'ın tarihini son derece detaylı bir şekilde ele alan kitabın ana konularından biri de mushaf konusudur. Bu makalede kitabın mushaf konusuna yaklaşımları ele alınmıştır. Kur'ân tarihi araştırmalarında öncü olan *Geschichte des Qorâns*'ın mushaf konusuna yaklaşımlarını ele almamızın amacı, Nöldeke ve kitapta ilgili kısmın tamamlanmasına katkıda bulunan Otto Pretzl gibi iki önemli şarkiyatçının bu konudaki düşüncelerini ortaya koymaktır. Makalemizde, *Geschichte des Qorâns*'ın yaklaşımları olarak, mushaf yazmaları konusunda araştırmaların durumu, ilk dönem mushafların hattı, harflere noktaların konulması (i'câm), Kur'ân metninin harekelenmesi (teşkil), sükûn ve şeddenin yazılışları, nâkis ve zâid harflerin yazılması, hemzenin yazılışı, ʾ (Ligatur) işareti, âyetlerin taksimi, sûre isimlerinin yazılması, mushafın cüzlere taksimi, mushaf yazmalarının tarihlendirilmesi, mushaf yazmalarının yazıldıkları yerlerin tespiti ve yeni Kur'ân baskıları gibi konular üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda, *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları hakkında bilgiler verilmiştir ki, Dâni'nin el-Muknî ve Sicistânî'nin Kitâbu'l-mesâhif adlı çalışması kitabın temel kaynakları arasında yer almaktadırlar. *Geschichte des Qorâns*'da klasik kaynaklar yanında İstanbul, Berlin, Gotha, Paris ve dünyanın farklı yerlerinde bulunan önemli sayıda erken dönem mushaf yazmaları da referans gösterilmiştir. Ekseriyetle Batı'da yapılan paleografik çalışmalar da konunun kaynakları arasındadırlar. Söz konusu kaynaklarda yer alan teorik bilgiler, ilk dönem el yazma mushaf nüshalarından örnekler verilerek pratiğe aktarılmıştır. Birden fazla yazarın katkılarıyla hazırlanan ve Kur'ân tarihi araştırmalarına öncülük eden *Geschichte des Qorâns*, içerdiği önemli mevzular dolayısıyla araştırmamıza konu olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mushaf, Oryantalizm, Nöldeke, Pretzl, *Geschichte des Qorâns*.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Muhsin Demirci danışmanlığında 27.06.2019 tarihinde tamamladığımız *Theodor Nöldeke'nin Kur'ân'a Yaklaşımı 'Geschichte des Qorâns' Örneği* başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr. Diyanet İşleri Başkanlığı Vaiz.

e-mail: m_yildirim295@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9316-1097>

Atf/Citation: Yıldırım, Müslüm. "Alman Oryantalizminde Mushaf Konusuna Yaklaşımlar *Geschichte Des Qorâns Örneği*". *BAİD* 18 (Aralık 2023), 113-150.

APPROACHES TO MUSHAF İN GERMAN ORIENTALISM THE EXAMPLE OF GESCHICHTE DES QORÂNS

Abstract

In Germany and Austria, it is seen that the research on the Qur'ân, especially the translations of the Qur'ân, as well as the publications of full and partial mushafs, is considerable. The most important work on the history of the Qur'ân in the Western world is the book *Geschichte des Qorâns*, written by the German orientalist Theodor Nöldeke and completed and republished over time by different authors belonging to the Nöldeke school. One of the main topics of the book, which deals with the history of the Qur'ân in great detail, is the subject of mushaf. In this article, the book's approaches to the subject of mushaf are discussed. Our aim in discussing the approaches of *Geschichte des Qorâns*, a pioneer in Qur'anic history research, to the subject of mushaf is to reveal the thoughts of two important orientalists such as Nöldeke and Otto Pretzl, who contributed to the completion of the relevant section in the book. In this article, as approaches of *Geschichte des Qorâns*, the status of research on mushaf manuscripts, the calligraphy of the first period mushafs, the placement of dots on letters (i'jâm), the movement of the Qur'anic text (tashkîl), the writing of sukûn and shaddah, the writing of missing and missing letters, Issues such as the writing of the hamza, the sign of ʾ (ligatur), the division of the verses, the writing of the names of the surahs, the division of the mushaf into parts, the dating of the mushaf manuscripts, the determination of the places where the mushaf manuscripts were written and the new Qur'ân editions were emphasized. In our study, information is given about the sources of *Geschichte des Qorâns*, Dâni's al-Muqni' and al-Sijistani's work called Kitâb al-Masâhif are among the main sources of the book. In *Geschichte des Qorâns*, in addition to classical sources, a significant number of early mushaf manuscripts found in Istanbul, Berlin, Gotha, Paris and other parts of the world are also referenced. Paleographic studies, mostly carried out in the West, are also among the sources of the subject. The theoretical information contained in the sources in question has been put into practice by giving examples from the first period hand-written mushaf copies. *Geschichte des Qarâns*, which was prepared with the contributions of more than one author and pioneered research on the history of the Qur'ân, has been the subject of our research due to the important issues it contains.

Keywords: Tafsir, Mushaf, Orientalizm, Nöldeke, Pretzl, *Geschichte des Qorâns*.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, nâzil olduğu ilk günden itibaren hem okunan hem de yazılan bir kitap² olduğu gibi aynı zamanda doğulu ve batılı bilginlerin üzerinde pek çok çalışma yaptıkları bir kitaptır. Batı dünyasında özellikle Almanca'nın konuşulduğu Almanya ve Avusturya'da Kur'ân üzerine yüzlerce çalışmanın yapıldığı bilinmektedir.³ Dionysius von Rickel (ö. 1471) ve Martin Luther'le (ö.

² *Geschichte des Qorâns*'a önemli katkılar sunan ve Kur'ân üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Otto Pretzl (ö. 1938), bir taraftan sürekli okunan diğer taraftan devamlı yazılan bir kitap olma özelliğine sahip Kur'ân hakkında şöyle demektedir: "Kur'ân'da başka hiçbir kitapta bulunmayan iki temel unsur vardır. Bunlardan birisi konsonant metin diğeri ise söz konusu metnin okunmasıdır. Bu durum, madde ve form ve yan yana birbirine ait olan beden ve ruh gibidir." Otto Pretzl, *Die Fortführung des Apparatus Criticus zum Koran* (Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1934), 1.

³ Alman dilinde yapılan çalışmalar için bk. Fuad Sezgin, *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1990-1995).

1546) başlayan ve günümüze kadar devam eden Kur'ân tercümeleleri⁴ başta olmak üzere mushaf basımı ve diğer çalışmalar büyük bir yekûn tutmaktadır.⁵ Nüzûlünden günümüze kadar pek çok konuyu kapsayacak şekilde Kur'ân'ın tarihini detaylı bir biçimde ele alan *Geschichte des Qorâns*, başta Theodor Nöldeke (ö. 1930)⁶ olmak üzere dört Alman şarkiyatçının emeklerinin ürünüdür.

Bu makalede *Geschichte des Qorâns*'in mushaf konusuna yaklaşımları ele alınacaktır. Söz konusu yaklaşımlar başta kitabın yazarı Nöldeke olmak üzere kitabın ikinci baskısında ilgili bölümün tamamlanmasına büyük oranda katkı sağlayan Pretzl'e ait yaklaşımlar olacaktır. İlk olarak 1860 yılında Nöldeke tarafından kaleme alınan *Geschichte des Qorâns*, aradan geçen uzun bir zamandan sonra yayıncıdan gelen teklif üzerine farklı yazarlar tarafından üç cilt halinde tamamlanarak yeniden (1909-1919-1938) yayınlanmıştır. Kitabın birinci ve ikinci ciltlerini Nöldeke'nin öğrencisi Friedrich Schwally (ö. 1919), üçüncü cildin baştan bir kısmını (1926, 1929) Gotthelf Bergsträßer (ö. 1933), Bergsträßer'in vefatı üzerine kitabın makalemize de konu olan kalan kısmını da Pretzl tamamlamıştır. Kur'ân tarihini son derece geniş bir yelpazede ele alan *Geschichte des Qorâns*, mushaf konusuna da önemli bir yer ayırmıştır. Bu çerçevede mushaf yazmaları konusunda araştırmaların durumu, ilk dönem mushafın hattı, harflere noktaların konulması (i'câm), Kur'ân metninin harekelenmesi (teşkîl), sükûn ve şeddenin yazılışları, nâkis ve zâid harflerin yazılması, hemzenin yazılışı, ۷ (ligatur) işareti, âyetlerin taksimi, sûre isimlerinin yazılması, mushafın cüzlere taksimi, mushaf yazmalarının tarihlendirilmesi, mushaf yazmalarının yazıldıkları yerlerin tespiti ve yeni Kur'ân baskıları gibi konular ele alınmıştır. Nöldeke ve Pretzl, kaynak olarak

⁴ Alman dilinde yapılan Kur'ân tercümeleleri için bk. Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2010), 115-125; Hüseyin Yaşar, *Batının Kur'an Algısı* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2010), 153-250; Ahmad Von Denffer, "History of the Translation of the Meaning of the Qur'an in Germany up to the Year 2000 A Bibliographic Survey", *Mecelletu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtu'l-Kur'âniyye* 2/3 (2002), 11 vd.

⁵ Mushaf neşirleri hakkında bk. Müslüm Yıldırım, "Alman ve Avusturyalı Oryantalistlerin Mushaf Neşrine Katkıları", *Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm*, ed. Necmettin Gökçir vd. (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2021).

⁶ Nöldeke'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Müslüm Yıldırım, *Theodor Nöldeke'nin Kur'ân'a Yaklaşımı "Geschichte des Qorâns" Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 8-29, 380-400; Hilal Görgün, "Nöldeke, Theodor", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007) 33/217.

önemli sayıda ilk dönem el yazma mushaf nüshalarını referans göstermişlerdir. Kaynak gösterilen Topkapı Sarayı Müzesi ve Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki mushafların yeni kayıt numaraları tarafımızdan ayrıca tespit edilmiş ve konumuzla ilgili bazı görsellerine makalede yer verilmiştir. Bunun yanında ilk dönem el yazma mushaf nüshalarından geriye kalan varaklara yer veren paleografi alanındaki çalışmalar kaynak gösterildiği gibi klasik ve modern dönemde yapılmış çalışmalar da maksimum düzeyde referans olarak zikredilmiştir.

“Kur’ân tarihi” kavramıyla, nüzûlünden itibaren ilâhî kelimeler olan Kur’ân’ın vahy edilmesi, derlenişi, tertibi, iki kapak arasında bir araya getirilişi, istinsah edilip çoğaltılması, hattı, harekelenmesi ve diğer bazı meselelerin ele alınması kastedilmektedir.⁷ İslâm geleneğinde Kur’ân tarihi kavramının Batı’da ortaya çıkışından sonra kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Ancak, bu, alanın ihmal edildiği ve Kur’ân tarihiyle ilgili çalışmaların yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Başta ulûmu’l-Kur’ân literatürü olmak üzere tefsir kitaplarında ve müstakil eserlerde Kur’ân tarihiyle ilgili konuların detaylı bir şekilde ele alındığı ilk dönemlerden itibaren başta resmü’l-mushaf olmak üzere diğer bazı konularda eserler yazıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, Kur’ân tarihine yönelik bilgiler kısmen Kur’ân ilimlerinden alınmış kısmen de Kur’ân tarihinden söz eden bilgilerden oluşmuştur.⁸

Batı dünyasında Kur’ân tarihi literatürünün ortaya çıkışına gelince, bu alana yönelik ilgi 19. yüzyıl ve sonrası döneme rastlamaktadır.⁹ Nöldeke, 1860 yılında yazdığı *Geschichte des Qorâns* adlı eseriyle Kur’ân tarihi araştırmalarına öncülük etmiştir. Nöldeke’den sonra tarihi süreç içerisinde Doğu’da ve Batı’da Kur’ân tarihi üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Yapılan çalışmalara muhteva açısından bakıldığında bazılarının oldukça yetersiz olmalarının yanı sıra Kur’ân tarihiyle ilgili pek çok konuya yer vermedikleri görülür. Özetle, pek çok konuya yer vermeyen bu alandaki çalışmalar son derece muhtasar ve biraz daha hacimli bir görüntü arz etmektedirler.¹⁰

⁷ “Kur’ân tarihi”ni, Kur’ân ilimlerinden bir ilim veya daha geniş bir perspektife sahip olduğundan dolayı başlı başına bir ilim dalı olarak telakki etmenin mümkün olduğu ifade edilmektedir. Muhsin Demirci, *Kur’an Tarihi* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 1997), 14.

⁸ Muhsin Demirci, *Kur’an Tarihi*, 14.

⁹ Bilal Gökkır, “Modern Dönemde Kur’an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur’an’ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 10 vd.

¹⁰ Muhsin Demirci, *Kur’an Tarihi*, 14.

Diğer taraftan yapılan çalışmalar, *Geschichte des Qurâns* ile içerik yönünden bir kıyaslamaya tabi tutulduğunda Nöldeke'nin çalışmasının yanında oldukça zayıf kaldıkları görülür. Dolayısıyla Türkçe¹¹ ve diğer dillerde¹² Kur'ân tarihi başlığıyla yapılan çalışmalardan bazıları muhteva açısından yeterli olmadıkları gibi çoğu zaman öncekilerin yazdıklarını tekrarlamaktan öteye gidememişlerdir. Ayrıca, bu makalede ele aldığımız konuya hiç yer vermedikleri gibi pek çok meseleye de yüzeysel bir şekilde değinmekle yetinmişlerdir.

Pretzl'in ifade ettiği üzere, batılı bilginler gibi sanki doğulu bilginler de ilk dönem mushaf, bunların hattı, tarihlendirilmesi vs. konularda kendilerini

¹¹ Kur'ân tarihi hakkında Türkçe'de yapılan bazı çalışmalar şöyledir. Ahmed Cevdet Paşa, *Hulâsetu'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân* (İstanbul: 1303) -yeni harflerle "Kur'ân Tarihi" başlığıyla yayınlanmıştır-, Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, *Târîh-i Kur'ân'ı Kerîm* (İstanbul: Maârif Kütüphanesi, 1331/1915), İsmail Hakkı İzmirli, *Tarih-i Kur'ân* (İstanbul: Milli Matbaa, 1927/1343), Osman Keskiöğlü, *Kuran Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, ts.), -daha sonra *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerim Bilgileri* olarak yeni baskıları yapılmıştır-Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), İsmet Ersöz, *Kur'ân Tarihi Kur'an-ı Kerim'in İndirilişi ve Bugüne Gelişi* (İstanbul: Ravza, 1996), Şaban Karataş, *Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'ân Tarihi* (İstanbul: Ekin, 1996), Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 1997), Ali Eroğlu, *Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri Üzerine* (Erzurum: Ekev, 2002), Ömer Pakiş, *Kur'ân Tarihi* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2013), Mustafa Öztürk-Hadiye Ünsal, *Kur'an Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

¹² Türkçe dışında Kur'ân tarihi başlıklı çalışmaları olarak, Mûsâ Cârullah'ın *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-mesâhif* (Petersburg: 1323/1905), gerek yöntem gerekse kaynak açısından *Geschichte des Qurâns*'ın etkisi görülen Ebû Abdullah Zencânî'nin *Târîhu'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatü Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1354/1935), -Ziya Şen tarafından (İstanbul: Önsöz Yayıncılık 2013) Türkçe'ye tercüme edilmiştir.- Nöldeke ve Ignaz Goldziher'in kiraatlerin metinden otağa çıktığı hakkındaki görüşlerine cevapların (s. 121 vd.) verildiği Muhammed Tahir el-Kürdî'nin *Târîhu'l-Kur'ân ve şarâibu resmîhi ve hükümüh* (Cidde: 1365/1946), Abdülfettâh el-Kâdî'nin *Târîhu'l-Mushafî's-Şerîf* (Kahire: Mektebetü'l-Cündî, ts.), Muhammed Hamidullah'ın Fransızca Kur'ân tercümesine *Le Siant Coran* (Paris: 1959) giriş olarak yazdığı ve Türkçe'ye farklı kişiler tarafından *Kur'ân-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Yağmur yayınevi, 1965; İstanbul: MÜİF Yayınları, 1993; İstanbul: Beyan Yayınları, 2010) adıyla çevrilen çalışması, İbrahim el-Ebyârî'nin *Târîhu'l-Kur'ân* (Kahire: 1384/1964), Hâlid Abdurrahman el-Akk'ın *Târîhu tevsiki nassî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Dımaşk: Darü'l-Fikr, 1406/1986); Adnan Zarzûr'un *Ulûmu'l-Kur'ân ve i'câzuhu ve tarihu tevsikihi* (Dımaşk: 1395/1975/Amman: Darü'l-A'lâm, 1426/2005), Muhammed Sâlim Muhaysin'in *Târîhu'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (İskenderiye: Müessesetu Şebabi'l-Câmia, ts./Cidde: 1402/1982), Abdüssabûr Şâhin'in *Târîhu'l-Kur'ân* (1414/1994), Sâbir Hasan Muhammed Ebû Süleymân'ın *Advâu'l-beyân fî Târîhi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru Âlemü'l-Kütüb, 1421/2000) ve Mustafa el-A'zamî'nin *The History of The Quranic Text* (İngiltere: ts.) adlı çalışmasını sayabiliriz. A'zamî'nin çalışması *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).

araştırma yapmakla sorumlu görmemektedirler. Bütün bunlara rağmen gerek Doğu'da gerekse Batı'da istenilen seviyede olmasa da bazı çalışmaların yapıldığını ayrıca belirtmekte fayda vardır. Dolayısıyla bu çalışma bu alandaki bir boşluğu doldurmayı ve alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1. *Geschichte des Qorâns*'ın Kaynakları

Geschichte des Qorâns'ın konumuzla ilgili kaynaklarının başında hiç kuşkusuz el yazma mushaf nüshaları gelmektedir. Başta Nöldeke olmak üzere, Bergsträßer ve Pretzl'in önemli katkılar sundukları ve *Die Geschichte des Korantexts* (Kur'ân Metninin Tarihi) başlığıyla yayınladıkları üçüncü ciltte pek çok yazma mushaf nüshası referans gösterilmektedir. *Geschichte des Qorâns*'da kaynak gösterilen mushaf nüshalarına gelince, kitabın ikinci baskısında Berlin Kütüphanesi 301,¹³ 303,¹⁴ 305,¹⁵ 306¹⁶ 307,¹⁷ 308,¹⁸ 309,¹⁹ 310,²⁰ 313,²¹ 314,²² 315,²³ 316,²⁴ 317,²⁵ 323,²⁶ 325,²⁷ 327,²⁸ 328,²⁹ 331,³⁰ 333,³¹ 335,³² 337,³³ 338,³⁴ 339,³⁵ 341,³⁶ 345,³⁷ 346,³⁸ 348,³⁹ 349,⁴⁰ 350,⁴¹ 351,⁴² 352,⁴³

¹³ Theodor Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909-1919-1938), 3/31, 39, 52.

¹⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/31, 49.

¹⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/17, 38, 40, 43, 44, 48, 49.

¹⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/31.

¹⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/17, 44.

¹⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/40, 46.

¹⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/31.

²⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/49.

²¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/33, 42, 44, 46.

²² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/33, 47.

²³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/31.

²⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/46, 47.

²⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/46.

²⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/39.

²⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/44.

²⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/44.

²⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/29.

³⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/33, 52.

³¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/39.

³² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/49.

³³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/38.

³⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/36, 49.

³⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/48.

³⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/46.

³⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/42.

³⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/39, 47.

³⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/46.

⁴⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/32, 33, 45, 46.

354,⁴⁴ 355,⁴⁵ 356,⁴⁶ 359,⁴⁷ 362,⁴⁸ 363,⁴⁹ 364,⁵⁰ numaralarda kayıtlı nüshalar⁵¹ yanında Gotha Kütüphanesi'nde kayıtlı 427,⁵² 433,⁵³ 437,⁵⁴ 441,⁵⁵ 442,⁵⁶ 443,⁵⁷ 445,⁵⁸ 446,⁵⁹ 447,⁶⁰ 451,⁶¹ 457,⁶² 458,⁶³ 460,⁶⁴ 462⁶⁵ numaralı nüshalar da kaynak gösterilmiştir.⁶⁶ Her iki kütüphanedeki yazma nüshalara kaynak olarak yer veren Nöldeke, Gotha nüshalarını 1a/1-36 şeklinde eski numaralarıyla kaynak göstermektedir. Bergsträßer, kitabın ikinci baskısında Nöldeke'nin referanslarını vermeye devam etmektedir. Nöldeke, kitabın 1860 baskısında Uppsala Kütüphanesi'ndeki (nr. O Bj. 48) mushaf nüshasını,⁶⁷ Bergsträßer, Joseph von Karabacek'in (ö. 1918) referans gösterdiği ve Avusturya Ulusal

⁴¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/32.

⁴² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/32.

⁴³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/34, 41.

⁴⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/38, 39, 42.

⁴⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/46.

⁴⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/46.

⁴⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/44.

⁴⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/39.

⁴⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/35.

⁵⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/44.

⁵¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*'ın ilk baskısında Staatsbibliothek zu Berlin'de 372, 375, 376, 379 numaralarda kayıtlı nüshalara da işaret etmektedir.

⁵² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/31.

⁵³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/33, 48.

⁵⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/47.

⁵⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/52.

⁵⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/41.

⁵⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/43.

⁵⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/40.

⁵⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/41, 49.

⁶⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/39, 47.

⁶¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/30.

⁶² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/33.

⁶³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/39.

⁶⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/33, 35, 39.

⁶⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/16.

⁶⁶ Burada zikredilen numaralar yeni kayıt numaraları olup Nöldeke, 1b olarak otuz altı nüshaya, 1a olarak sadece bir mushaf nüshasına yer vermektedir. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns* (1860), 301. Bk. <https://www.qalamos.net>. (Erişim, 28. 11. 2023)

⁶⁷ Nöldeke, Viyana, Paris ve diğer bazı Avrupa şehirlerine seyahatler yapmış olsa da Doğu'da herhangi bir şehri ziyaret etme imkânı bulamamıştır. Pretzl ise, İstanbul başta olmak üzere Dimaşk, Kahire ve bunların dışında Doğu'da başka şehirlere ziyaretlerde bulunmuş, oralardaki mushaf yazmalarını incelemiştir.

Kütüphanesi'nde bulunan, Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'a (ö. 634/1237) ait olan mushafı kaynak göstermektedir.⁶⁸

Pretzl, Berlin ve Gotha nüshalarının yanı sıra başta İstanbul'da bulunduğu sırada incelediği nüshalar başta olmak üzere farklı ülkelerdeki mushaf nüshalarını referans vermektedir. Pretzl, Topkapı Sarayı Müzesi envanterine kayıtlı eski numaraları 50385⁶⁹ ve 50386⁷⁰ olan nüshaları kaynak gösterdiği gibi Emanet Hazinesi 6,⁷¹ Emanet Hazinesi 12,⁷² Revan Köşkü 18, Medine 1a⁷³ ve Medine 1b⁷⁴ nüshalarını da referans göstermektedir. *Geschichte des Qorâns*'da, Topkapı Sarayı Müzesi, Sultan Ahmet nr. 2'de⁷⁵ kayıtlı nüshaya atıfta bulunulduğu gibi Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki altınla yazılmış mushaf nüshasına da işaret edilmektedir.

İlk defa Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi adıyla kurulan Türk ve İslam Eserleri Müzesi envanterine kayıtlı 3733,⁷⁶ 3735⁷⁷ ve 1474⁷⁸ numaralı mushaf nüshaları ile Mısır Kütüphanesi nr. 114, Fas-Kayrevân,⁷⁹ Merâkeş,⁸⁰ Paris'teki Bibliotheque Nationale nr. 328⁸¹ ve Britisch Museum nr. 2165'te⁸² kayıtlı nüshalar da Pretzl'in kaynakları arasındadır. Pretzl'in Britisch Museum'daki nüsha için referansı, William Wright'ın (ö. 1889) *The Palaeographical Society* adlı

⁶⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/31. Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde eski kayıt numarası Ser. Nov. 4742 olan mushaf nüshasının yeni kayıt numarası Cod. Mixt. 917 şeklindedir. Mushaf, Avusturyalı diplomat Anton Prokesch von Osten (ö. 1876) tarafından Joseph von Karabacek'e verilmiş, o da kütüphaneye teslim etmiştir. Prokesch, mushafı Anadolu'dan aldığını söylemektedir. Mushaf hakkında Joseph von Karabacek, "Ein Koranfragment des IX. Jahrhunderts aus dem Besitze des Seldschukensultans Kaikubad", *Zur Orientalischen Altertumskunde, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien* 184/3 (1917), 1-38, adlı bir çalışma yapmıştır.

⁶⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/271. Pretzl'in kaynak gösterdiği ve Topkapı Sarayı Müzesi nr. 50385'te kayıtlı olan nüsha, günümüzde Yeni Yazmalar nr. 743'te yer almaktadır.

⁷⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/265, 270. Pretzl'in kaynak gösterdiği Topkapı Sarayı Müzesi nr. 50386'da kayıtlı nüsha, günümüzde Yeni Yazmalar nr. 744'te yer almaktadır.

⁷¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/270.

⁷² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/267.

⁷³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/255, 256, 271.

⁷⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/264, 265, 266.

⁷⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/270.

⁷⁶ TİEM 3733 nr.'da kayıtlı mushaf nüshasının yeni numarası 358'dir.

⁷⁷ TİEM 3735 nr.'da kayıtlı mushaf nüshasının yeni numarası 360'tır.

⁷⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/253. TİEM 1474 numarada kayıtlı olan nüshanın yeni kayıt numarası 557'dir.

⁷⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/264.

⁸⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/263, 264, 267.

⁸¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/255.

⁸² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/257.

çalışmasıdır.⁸³ S. Pissaref tarafından tıpkıbasımı gerçekleştirilen Semerkand mushafı *Kelam-ı Şerif* (Petersburg 1905), *Geschichte des Qorâns'* da adı geçen diğer bir nüsha olup Bergsträßer ve Pretzl tarafından kaynak gösterilmektedir.⁸⁴

Matbu mushaf nüshalarına gelince, Almanya başta olmak üzere farklı Avrupa ülkelerinde birden çok mushaf basımı gerçekleştirilmiş olsa da kitapta sadece iki matbu nüshaya yer verilmiştir. Diğer taraftan yeni Kur'ân baskıları konusuna kitapta son derece özet bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Gustav Flügel'in (ö. 1870) basımını (Leipzig 1834) gerçekleştirdiği mushaf nüshası *Geschichte des Qorâns'* in temel kaynağı olup kitabın her iki baskısında referans gösterilmiştir. 1342/1924 yılında neşredilen Kahire-Emiriye Mushaf'ı ise kitabın ikinci baskısında referans gösterilmektedir.

Geschichte des Qorâns' in mushaf nüshaları dışında konuyla alakalı diğer kaynaklarına gelince, İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*, Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) *Fezâilu'l-Kur'ân*, İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbu'l-Mesâhif*, Ömer b. Muhammed Abdülkâfi'nin (h. IV/V asır), *Adedu süveri'l-Kur'ân*, Dâni'nin (ö. 444/1053) *el-Mukni'*, *el-Muhkem*, *et-Teysir* ve *el-Beyân* adlı dört çalışması, İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân* içerisinde yayınlanan tefsirinin mukaddimesi, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân* ve el-Hüseyn b. Alî eş-Şûşâvî'nin (ö. 899/1494) *el-Fevâidü'l-cemile* adlı çalışmalarını zikredebiliriz.⁸⁵

Geschichte des Qorâns' in kaynakları arasında paleografi alanından yapılan çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu kaynaklar, daha çok yer verdikleri tıpkıbasım mushaf varakları nedeniyle referans gösterilmektedir. Nöldeke, kitabın ilk baskısında Jacob Adler'in (ö. 1834) *Descriptio Codicum Quorundam Cuficorum* (Altona 1780), Joseph Balthazar Silvestre'nin (ö. 1869)

⁸³ William Wright, *The Palaeographical Society Facsimiles of Manuscripts and Inscriptions (Oriental Series)* (Londra: William Clowes, 1875-1883), 59. levha. *Geschichte des Qorâns'* da 69. levha olduğu belirtirse de doğrusu 59. levha olmasıdır. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/257.

⁸⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/8, 250, 251, 252, 253, 255, 262; Semerkand mushafı, Muhammed Hamidullah'ın editörlüğünde Pissaref'in çalışmasıyla birlikte yeniden yayınlanmıştır. *el-Kur'anü'l-Mecid=Holy Qur'an prepared for the Caliph Osman: Mushaf-ı seyyidina Osman radiyallahu anh akus nüshati Semerkand*, (Paris: Centre Culturel Islamique; Hyderabad: Hyderabad House, 1981).

⁸⁵ *Geschichte des Qorâns'* da bazı kaynakların yazma nüshaları referans gösterilmiştir. Yazma nüshalar yerine ulaşabildiğimiz matbu nüshaları kaynak olarak gösterdik.

Paléographie Universelle (Paris 1839),⁸⁶ Johann Möller'in (ö. 1885) *Paläographische Beiträge* (Eisleben 1844)⁸⁷ ve Ulrich Friedrich Kopp'un (ö. 1834) *Bilder und Schriften* (Mannheim 1821) adlı çalışmalarını referans olarak zikretmektedir.

Pretzl'e gelince, Wright'ın *The Palaeographical Society* (Londra 1875-1883) ve Bernhard Moritz'in (ö. 1939) pek çok tıpkıbasım mushaf sayfasına yer verdiği *Arabic Paleography* (Kahire 1905)⁸⁸ ile *Encyclopaedia of Islam/Enzyklopaedie des Islam*'daki "Arabien" -Arabische Schrift- (Leiden 1913), 1/399-410 ve "Hizb", 2/342, adlı çalışmalarını da referans olarak zikretmektedir. Papirüsler konusunda değerli çalışmalar yapan Avusturyalı Adolf Grohmann'ın (ö. 1977) *Corpus Papyrorum Raineri Archiducis Austriae, Series Arabica* (Viyana 1923), Joseph von Karabacek'in *Zur Orientalischen Altertumskunde, 6 "Ein Koranfragment des IX. Jahrhunderts aus dem Besitze des Seldschukensultans Kaikubad"*,⁸⁹ ve Ernst Kühnel'in (ö. 1964) *Islamische Kleinkunst* (Berlin 1925) adlı çalışması yazarımızın diğer kaynakları arasındadırlar.

Pretzl'in Semerkand mushafı hakkındaki kaynakları Henry Lansdell'in (ö. 1919) *Russian Central Asia* (Londra 1885)⁹⁰ ve Belçikalı şarkiyatçı Victor Chauvin'in *Bibliographie des Ouvrages Arabes* (I-XII, Liège 1892-1922), X, nr. 94, adlı çalışmalarıdır.⁹¹ Bergsträßer'in "Zur Altesten Geschichte der Kufischen Schrift"⁹² ve *Plan eines Apparatus Criticus zum Koran* (Münih 1930), Pretzl'in *Die Fortführung des Apparatus Criticus zum Koran* (Münih 1934), Pretzl'in öğrencisi Anton Spitaler'in (ö. 2003) *Die Verszählung des Koran* (Münih 1935) kitapta adı geçen çalışmalarıdır.⁹³

⁸⁶ Fransız Joseph Balthazar Silvestre'nin *Paléographie Universelle* adlı çalışması, *Geschichte des Qorâns*'ın ilk baskısında (s. 302, 303, 330) Nöldeke tarafından referans gösterilmiştir. Pretzl, Joseph Balthazar Silvestre yerine yanlışlıkla diğer bir Fransız şarkiyatçı Silvestre de Sacy'nin (ö. 1838) adını zikretmektedir. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/251.

⁸⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/39, 251.

⁸⁸ *Arabic Paleography* (Kahire: 1905) adlı çalışmasında tıpkıbasım pek çok mushaf sayfasına yer ayıran Bernhard Moritz, söz konusu sayfalar hakkında yeterli bilgilere yer vermemektedir.

⁸⁹ *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien* 184/3 (1917), 1-38.

⁹⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/250.

⁹¹ Semerkand mushafı hakkında bk. İsmâîl Mahdûm, *Kitâb ta'rihü'l-müşafi'l-Osmânî fî Taşkent* (Taşkent: 1391/1971); Hayrettin Öztürk, "Osman Mushafı Üzerine Bir Değerlendirme: "Semerkand Mushafı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/4 (2002), 584-594.

⁹² *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum* 5/6 (1919), 49-66.

⁹³ *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. Yıldırım, "Geschichte des Qorâns'ın (Kur'ân Tarihi) Kaynakları -İslâmî Kaynaklar-", *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (2019), 275-

Geschichte des Qorâns' da kaynak olarak önemli sayıda el yazma mushaf nüshası referans gösterildiği gibi paleografik çalışmalarda yer verilen ilk dönem tıpkıbasım mushaf varaklarına da yer verilmiştir. Yapmış olduğumuz karşılaştırmada nakillerin genelde isabetli bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Sadece bir yerde Fransız Joseph Balthazar Silvestre ait olan *Paléographie Universelle* (Paris 1839) adlı eser, yine bir Fransız olan şarkiyatçı Silvestre de Sacy'e (ö. 1838) nispet edilmiştir.⁹⁴ Diğer taraftan kitabın İslâmi kaynakları olarak iki çalışma öne çıkmaktadır ki bunlardan biri Pretzl'in neşrini gerçekleştirdiği Dâni'nin *el-Mukni'* adlı eseri diğeri ise Arthur Jeffery (ö. 1959) tarafından *Materials for the History of the Text of the Qur'ân* (Leiden 1937) adlı çalışmasıyla birlikte yayınlanan İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif'* i dir. Nöldeke, bu iki önemli çalışmadan kitabın birinci baskısında istifade edemese de Pretzl, her iki kitabı referans göstermektedir.

2. Mushaf Yazmaları Hakkındaki Araştırmaların Durumu

Mushaf yazmalarının incelenmesi ve bu alanda ortaya konan çalışmalara baktığımızda *Geschichte des Qorâns'* in öncü bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Bergsträßer ve Pretzl, kitabın tamamlanmasına sundukları katkılar yanında bu alanda kayda değer çalışmalar yapmışlar ve bunu bir proje olarak hayata geçirmeye çalışmışlardır. *Geschichte des Qorâns'* in son cildinin yayınlandığı 1938 yılından sonra gerek Doğu'da gerek Batı'da yazma mushaflar konusunda önemli araştırmaların yapıldığını, günümüzde de bunun devam ettiğini ayrıca belirtmekte fayda vardır.

Geschichte des Qorâns' a göre, kıraatle Hz. Osman metni arasındaki güçlü organik bağ üzerinde düşünüldüğünde, el yazma mushafların incelenmesi kıraat edebiyatı hakkında yeni bir şey sunmamaktadır. IV. yüzyıldan itibaren mushaf yazmalarının ulûmu'l-Kur'ân açısından rollerini yitirdiğini söyleyen yazara göre, Hz. Osman mushafının imlâ hususiyetlerini bilmek, tilâvet ve mushaf yazmalarını sonuçlandırmak için gerekli görülmektedir. Bunu da Kur'ân hakkındaki ikincil kaynaklardan elde etmek mümkündür.⁹⁵

Pretzl, batılı bilginlerin el yazmalar arasında bir karşılaştırma yapma hususunda kendilerini yükümlü görmediklerini, kıraat ilminin sahip olduğu

280; Yıldırım, "Geschichte des Qorâns'ın (Kur'ân Tarihi) Kaynakları -Batılı Kaynaklar-". *Usûl İslam Araştırmaları* 31 (2019), 119-174.

⁹⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/251.

⁹⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/249.

göreceli durumun eski Kur'ân yazmalarını incelemenin önemini gösterdiğini ifade etmektedir. Pretzl, el yazma mushaf hakkında Bavyera Bilimler Akademisi'nin Bergsträßer'in teklifiyle günümüze ulaşan eski mushaf yazmalarının kopyalarını maksimum düzeyde derlemeyi kararlaştırarak kaynaklar üzerinde araştırmalar yapma sürecini ilk defa başlattığını ifade etmektedir.⁹⁶ Kitabın yazıldığı dönem için söylemek gerekirse, Akademi'nin bu projesi henüz başlangıç aşamasında olup, bu çalışmalar bir neticeden çok konunun tümü ve yazmalar üzerine çalışma metodunun ön sözü olarak görülmelidir.⁹⁷

Adolf Grohmann, *Corpus Papyrorum Raineri* adlı çalışması başta olmak üzere Arap yazısı hakkında önemli çalışmalar kaleme almış bir şahsiyettir. Pretzl, Grohmann'ın bu konuda göstermiş olduğu büyük çabalara değinerek özellikle papirüsler konusunda eski Arap paleografi araştırmalarında önemli bir ilerlemeye vesile olduğunu ifade etmekte, bütün bunlara rağmen hala eski Kur'ân yazmaları için ön ayak olacak çalışmalardan uzakta bulunduğumuzu da ayrıca belirtmektedir.⁹⁸

⁹⁶ Bazı eski el yazma mushaf nüshalarının akibeti hakkında Pretzl, çoğu kez doğulu ve batılı bilginlerden bu konuda bazı söylentiler duyduğunu ancak şu ana kadar kendisi için bunların neticelerini inceleme fırsatı olmadığını ifade etmektedir. Burada önemli olan ve öne çıkan şey ise, birkaç defa söz konusu edilen ve birinci dünya savaşından önce aslı Humus'ta bulunan ve Hz. Osman mushafı dışında bir nüshanın bulunduğu haberidir. Muhammed Kürd Ali, *Hitâtü'ş-Şâm* (Dımaşk 1343-1347/1925-1928), 1/199, adlı eserinde içerisinde Kur'ân'ın son derece eski yazmalarının bulunduğu on iki sandığın savaş sırasında Dımaşk'tan götürüldüğünü yazmaktadır. Pretzl, bu yazmaların zannedildiği üzere Almanya'ya ulaştığı hakkındaki iddianın doğru olmadığını, şu ana kadar da bu yazmaların ilmi araştırmalara konu edilmediğini söylemektedir. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/249-250. Burada konuyla ilgili diğer bilgi ise şöyledir. Birinci dünya savaşına kadar Humus kalesinde bulunan Kûfe mushafı İstanbul'a nakledildiği gibi Medine mushafı da İstanbul'a nakledilmiş ve savaş bittikten sonra tekrar yerine iade edilmiştir. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire: Matbaatü'l-Envâr), 1372, 11-12.

⁹⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/250. Proje hakkında Bergsträßer, *Plan eines Apparatus Criticus zum Koran* (Münih 1930), Otto Pretzl, *Die Fortführung des Apparatus Criticus zum Koran* (Münih 1934), adlı birer çalışma yapmışlardır. Proje günümüzde Corpus Coranicum (<http://www.corpuscoranicum.de>) adı altında devam etmektedir. Proje hakkında ayrıca bk. Esra Gözeler, "Corpus Coranicum Projesi: Kur'an'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012), 219-253.

⁹⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/250; Moritz, "Arabische Schrift", *Enzyklopaedie des Islam* (Leiden: Brill, Leipzig: Harrassowitz, 1913), 1/399-410, Bergsträßer, "Zur Ältesten Geschichte der Kufische Schrift", *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schriftentum* 5/6 (1910), 49-66.

Elimize ulaşan kadim mushaflar hakkında yok denecek kadar az fihrist bulunduğunu ifade eden Pretzl, şu ana kadar en zengin koleksiyonun İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi'nde⁹⁹ bulunduğunu ayrıca eski ismi Evkâf-ı İslâmiye Müzesi olan Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde on altı nüsha bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁰ Her ne kadar Pretzl, müzede on altı nüsha olduğunu söylese de "bu gün Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan ve 1914 yılında Şam Emeviye Camii'nden getirilen yaklaşık iki yüz elli binin üzerindeki Kûfî hatlı Erken İslâm Dönemi Kur'ân-ı Kerîm sayfası, "Şam Evrakı" olarak müze kayıtlarına geçmiştir."¹⁰¹

Paris'teki Ulusal Kütüphane'de yazı çeşitliliği bakımından öne çıkan eski mushaf varaklarından oluşan son derece değerli bir koleksiyon bulunduğu gibi Kahire'deki Mısır Kütüphanesi ve Câmîu'l-Ezher Kütüphanesi'nde de önemli koleksiyonlar bulunduğu işaret eden Pretzl, 1934 yılında Mağrib'e yapmış olduğu seyahatte hiç ummadığı kadar nadir mushaf nüshalarıyla karşılaştığını söylemektedir. Pretzl, adı geçen yerler dışında farklı kütüphane, müze ve özel koleksiyonlarda çoğunlukla varaklardan oluşan pek çok mushaf nüshasının bulunduğunu ayrıca ifade etmektedir.¹⁰²

Eski mushaf yazmaları konusunda öncü olacak çalışmalardan uzak olduğumuzu söyleyen Pretzl, bu düşüncesinde en azından yaşadığı dönem için haklı olsa da günümüzde bu alanda çalışmaların artarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda Tayyar Altıkulaç'ın kadim mushaf nüshalarını neşri ve bu konuda ortaya koyduğu çalışmalar kayda değerdir.¹⁰³ *Günümüze Ulaşan*

⁹⁹ Topkapı Sarayı Müzesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki yazmalarla ilgili çalışma yapan Fehmi Ethem Karatay (ö. 1968), Topkapı Sarayı Müzesi'nde 1630, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde 258 mushaf nüshası zikretmektedir.

¹⁰⁰ Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, ilk olarak 1914 yılında Süleymaniye Külliyesi'nde yer alan imaret (dârüzziyâfe) binasında açılmıştır. 1924 yılında Türk ve İslâm Eserleri Müzesi adıyla Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'nün bir şubesi olarak çalışmalarına devam etmiş, 1983 yılında Sultanahmet'teki İbrâhim Paşa Sarayı'na taşınmıştır. Bk. Nazan Ölçer, "Türk Ve İslâm Eserleri Müzesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/543-544.

¹⁰¹ Seracettin Şahin, *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Emevilerden Osmanlılara 13 Asırlık İhtişam* (İstanbul: Kaynak, 2009), 16.

¹⁰² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/251.

¹⁰³ Tayyar Altıkulaç'ın neşrettiği mushaf nüshaları şöyledir. Hz. Osman'a izafe edilen Mushaf-ı Şerif: (Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası) (İstanbul: IRCICA, 2007/1428), Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif: (Türk ve İslam Eserleri Nüshası) (İstanbul: İSAM, 2007), Hz. Osman'a nisbet edilen Mushaf-ı Şerif (Kahire el-Meşhedü'l-Hüseyni Nüshası) (İstanbul: IRCICA, 2009/1430, Hz. Ali'ye Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif (San'â Nüshası) (İstanbul: IRCICA, 2011), Mushaf-ı Şerif (Bibliotheque Nationale, Paris) (İstanbul: IRCICA, 2015/1436), Mushaf-ı Şerif

Mesâhif-i Kadîme (İstanbul 2015) başlıklı eseri alana katkı sunan bir çalışma olup, Altıkulaç'ın çalışmaları, Nöldeke ekolünün isteyip de gerçekleştirmedikleri çalışmalara bir açıdan örnek teşkil etmektedir.

Diğer taraftan Batı'da Kur'ân yazmaları ve Arap yazısı hakkında gerek matbuat gerek dijital mecrada çalışmaların devam ettiğini söyleyebiliriz. Kütüphane, müze ve özel koleksiyonlardaki erken döneme ait mushaf nüshalarının dijital ortama aktarma işleminin yanı sıra konuyla ilgili telif çalışmalarının da yapıldığını söylemek mümkündür. Dijital ortamdaki çalışmalardan başta Corpus Coranicum olmak üzere diğer bazı projeleri sayabiliriz. Projeler kapsamında dünyanın farklı yerlerindeki erken dönem mushaf nüshaları dijital ortama aktarılmaktadır. Günümüzde kendisine rota belirlemeye çalışan şarkiyat araştırmalarının eski mushafları incelemeye yöneldiklerini belirtmekte yarar vardır. Bu bağlamda bazı çalışmalarını kaynakçada verdiğimiz Avusturyalı Arabist Adolf Grohmann, İtalyan Giorgio Levi della Vida (ö. 1967), Alman Gerd Rüdiger Puin (1940-), Adam Gacek (1947-), François Déroche (1952-), Thomas Milo, Alba Fedeli, Alain Fouad Georg ve Colin F. Baker gibi isimleri bu alanda çalışmalar yapan isimler olarak saymak mümkündür.

3. İlk Dönem Mushaf Hattı

Geschichte des Qorâns'a göre, ilk dört asırda mushaflar alışılmış itâlik (kursive) harflerden farklı olan ve Kûfî diye adlandırılan harflerle yazılmakta idiler. "Kûfî" isminin kaynağının net olarak bilinmediğine işaret eden yazara göre, bu nitelmeden maksat "lapidarschrift" diye isimlendirilen "anıtsal yazı"dır. Söz konusu yazı stilinde noktasız resmedilen harfler sanatsal öğeler bakımından zayıf idiler. ی، ن، ث، ت، ب، "bâ", "tâ", "sâ", "nûn", "yâ" grubu harfler için ۱ ۲ gibi basit işaretler (einfachen haken); م، ق، ف، و، "mîm", "vâv", "fâ", "kâf" grubu için dairesel şekil (kreis); د، ذ، ص، ض، ط، ظ، ك، "dâl", "zâl", "sâd", "dâd", "tâ", "zâ" ve "kâf" için uzun eşit şekillerle yetinilmekte idi.¹⁰⁴

Yazara göre, erken dönemde bazı harflerin net olarak belirlenmiş bir şekli (einheitliches bild) yoktu. "Hâ" ۳ harfi itâlik bir çizgi şeklinde soldan sağa satırın altına inen ve onunla kesişen bir şekilde >< (querstrich) veya şu anki haliyle satır çizgisi üzerinde sağa doğru keskin bir açı ile yazılmaktaydı. "Elif", sağa doğru yönelen yatay bir çizgi (horizontalstrich) veya bu çizgi olmadan

(Tübingen Nüshası) (İstanbul: IRCICA, 2016/1437), *Mushaf-ı Şerîf: Londra, British Library Nüshası* (İstanbul: IRCICA, 2017).

¹⁰⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/251-252.

yazılmaktaydı. “Ayn” harfi ا satır çizgisi üzerinde açık bir açılı (offener winkel) yukarıya doğru و veya bir bacak üzerinde yarım daire و (halbkreis) şeklinde yazılmaktaydı. Kelimenin başındaki hemze sağa doğru açık yarım daire, Semerkand kodeksi ve diğer yazmaların yazı üslûbunda olduğu gibi bazen elifin yükseltilmesine varıyordu. Ancak küçük hacimli kalmaya devam etmektedir.¹⁰⁵

Pretzl’e göre, elimize ulaşan en eski mushaf nüshası, kare şeklinde yazılan ve Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 3733 numarada kayıtlı olan nüshadır. Oldukça büyük olan bu nüsha, 56x63 cm. ebadındadır. Her sayfasında on iki satır bulunan bu nüsha, Bernhardt Moritz’in tıpkıbasımını gerçekleştirdiği sayfanın ait olduğu Mısır Kütüphanesi’ndeki nüshayla da örtüşmektedir. Söz konusu ölçü, Paris’teki Ulusal Kütüphane, nr. 324 ve Semerkand nüshasının ölçülerine de uymaktadır ki her sayfada on iki satır bulunmaktadır. Ancak yazı stili bakımından farklılıklar arz etmektedir.¹⁰⁶

Erken dönem yazma mushaflar arasında daha küçük bir kısım, yazı stili bakımından anıtsal (lapidaris) yazıyla ve papirüslerden bildiğimiz italik harfler arası bir konum arz etmektedir. Söz konusu mushaflar her zaman isten yapılmış koyu siyah mürekkeple yazılmışlardır. Josef von Karabacek (ö. 1918), İbnü’n-Nedîm’e dayanarak bunları “Hicâzî hat” diye isimlendirmektedir. Yazara göre, bu yazı şekli, dar anlamda Medine Dimaşk yazmalarına aittir.¹⁰⁷ Bu yazmalar, imlâ ve ortografi açısından elimizde mevcut olan en eski Kûfî yazmalar gibi imlânın gelişim sürecini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan yukarıda zikredilen Kûfî hatla yazılmış ve hacim olarak da büyük olan en eski yazmalarla belli özellikler bakımından da birliktelik arz etmektedirler. Bazı harflerin sağ tarafa yatık yazılması ve kelimenin sonunda “ya”nın imlâsı örnek olarak gösterilebilir.

Yazar, bu gruptaki mushaflarda nakıs yazılan (defektiv-schreibung) bazı kelimeleri Paris Biblioth que Nationale’de (nr. 328) kayıtlı nüsha ile Topkapı Sarayı Müzesi Medine 1a’da kayıtlı nüshayı karşılaştırarak vermektedir.¹⁰⁸ Elifin yazıldığı (plene-schreibung) ve yazılmadığı (defektiv-schreibung) yerlere örnekler veren yazar, imlâ açısından her iki yazmada on beş yerin nakıs

¹⁰⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/252.

¹⁰⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/253-254.

¹⁰⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/254.

¹⁰⁸  rnekler için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/255.

yazıldığını özellikle sekiz defa قال yerine قل, قالت yerine قلت yazıldığını ifade etmektedir. Bu tarz nakıs yazım, diğer yazmalarla karşılaştırıldığında azımsanmayacak bir durum arz etmektedir.¹⁰⁹

Kûfî ve Hicâzî hatla yazılan mushaflar dışında üçüncü bir grup ise Mağribî hatla yazılan mushaflardır. Bu gruptakiler hattın şekil ve niteliklerine bakıldığında Medine mushaflarına uymaktadırlar. Bu gruptaki en eski mushaf nüshası, Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki 63x56 ölçülerinde büyük formatta yazılmış olan ve 3735 nr. kayıtlı olan nüshadır. Bu ölçü, yine Türk ve İslam Eserleri Müzesi 3733 numarada kayıtlı nüshayla aynıdır. Her sayfada yedi satır bulunmaktadır.

Yazara göre, ilk dönem mushaflar birkaç manaya gelebilecek noktasız ve harekesiz sakin harflerle yazılmakta idiler. Ayrıca harflerde herhangi bir uzatma (vokal) kullanılmadığı gibi, ayetlerin başlangıç ve bitişlerini gösteren herhangi bir işaret de yoktu. Kullanımda bazı zorluklara sebebiyet veren bu durum, harflere harekelerin konması, âyetlerin taksimi ve sûre isimlerinin yazılması gibi uygulamalarla yavaş yavaş giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Yahyâ b. Kesîr, şöyle demektedir: "فأول ما أحدثوا فيه النقط على الباء والتاء، فقالوا لأبأس" (Onda ilk yaptıkları şey "yâ" ve "tâ" harflerine nokta koymak olmuştur. Bunda sorun yok, bu, onun için nûrdur, dediler. Sonra onda, ayetlerin sonlarında nokta koymayı icat ettiler. Sonra da el-fevâtih ve el-hevâtimi buldular.)¹¹⁰ Bu durum, genelde Kur'ân yazmalarının gelişimi ile paralellik arz etmektedir.¹¹¹

¹⁰⁹ Diğer örnekler için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/255. Pretzl, İbn Ebî Dâvûd'u referans göstererek (*Kitâbü'l-Mesâhif*, 117) elifin yazılmasını (plene-schreibung) Ubeydullâh b. Ziyâd'a (ö. 67/686) dayandırmaktadır. Ubeydullâh'ı buna yönlendiren kâtibî Yezîd el-Fârisî'dir. Ubeydullah, iki bin harf ziyade etmiştir. "وكان الذي زاد عبید الله في المصحف كان مكانه في المصحف "قالوا" كاف لام "وكانوا" كاف نون واو فجعله عبید الله "قالوا" كاف ألف لام واو الف ، وجعل "وكانوا" المصحف "قالوا" كاف لام "وكانوا" كاف نون واو فجعله عبید الله "قالوا" كاف ألف لام واو الف Pretzl, bu rivayetle ilgili olarak: "Şayet fasl elifi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından bilinçli olarak eklenmiş olsaydı eklenen bu harfler iki binden bile daha fazla olurdu" diye eleştiri yöneltmekte ayrıca ibaredeki bazı eksikliklere işaret etmektedir. Diğer taraftan Pretzl'in bu hususta gerçeklerden uzaklaştığı ve: "Yezîd el-Fârisî rivayetinde, anlaşılmanın aksine mushaf metnine iki bin elif eklenmesinden söz edilmemektedir. O, belirli bir kelimenin iki ayrı yerdeki yazımında birer elif ilave edildiğinden bahsetmektedir. Buna göre, ilgili ibarenin "elifey harfin" (iki bin harf) şeklinde okunması uygun değildir. Doğrusu bu ibarenin "elifey harfin" (kelimenin iki elifi) şeklinde okunmasıdır. Bu bağlamda "harf" lafzı "kelime" anlamına gelmektedir" denilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Omar Yusuf Abd al-Ghani Hamdan, "Emevîler Devrinde İkinci Mushaf Projesi", çev. Bayram Demircigil, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık 2018), 284 vd.

¹¹⁰ Ebû Amr Osmân ed-Dânî, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, nşr. Gânim Kaddûrî (Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs, 1414/1994), 131-132.

¹¹¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/257.

Müellife göre, harflerin köklerine noktaların (diakritischen punkte) konulması herhangi bir tepkiyle karşılaşmamıştır. Noktalar, eski yazmalarda nadiren kullanılsa da İslâm'dan önce noktalama biliniyordu. Bu sonucu eski paraların üzerindeki yazılardan çıkarmaktayız.¹¹² Anıtsal yazı¹¹³ (lapidarschrift/monumental) yönteminde “nokta” her zaman yaklaşık olarak bir çizgi şeklinde yazılıyordu. Harflerin noktalar veya çizgilerle ayrılması şu an takip edilen yolla ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte “fâ” ve “kâf” harflerinin yazılması hakkında ihtilâf olmuştur. “Kâf” harfinin üzerinde genellikle iki çizgi, “fâ” harfinin üzerinde ise bir çizgi vardır. Mağribî hatta olduğu gibi “kâf”ın üzerinde bir çizgi, “fâ” harfinin altında bir çizgi veya tam aksi yani “kâf” harfinin altında ve “fa” harfinin üzerinde birer çizgi veya çizgisiz olmaktadır. Pretzl, şu örneğe yer vermektedir. (Topkapı Sarayı Müzesi, Medine 1a)

Yazara göre, bitişik “tâ”nın (tâ-i merbûta) noktalanması neshî yazmalarda olduğu gibi bir hayli geç vakitte olmuştur. Eski yazmaların büyük çoğunluğunda noktalar sakin harflerin yazıldıkları mürekkeplerle, sonraki dönemde ise sakin varyantlar gibi med harfleri de farklı renkteki mürekkeplerle yazılmışlardır.¹¹⁴

Yazar, nâkıs ve zâid harflerin yazılması meselesinde Dâni'nin, resm-i Osmanî'de yazılmayan fakat telaffuz edilen sakin harflerle ilgili özel kurallar zikrettiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda en fazla meydana gelen durum, med harfi olan elifin terkedilmesi, en az karşılaşılan durumsa iki hemzenin birlikte geldikleri yerlerde hemze taşıyıcısının terkedilmesidir.¹¹⁵ Örneğin: أَنْزَلْ إِذَا أُذِئَا، أَنْذَرْتُمْ أَنْذَرْتُمْ. Örneğin: أَنْزَلْ şeklinde yazılmaktadır. Diğer taraftan bir kural olarak iki “vâv” veya iki “yâ” bir araya geldiklerinde داود ve النبيين örneklerinde olduğu gibi tek bir harf olarak yazılmaktadırlar. Bütün bu durumlarda nâkıs olan (düşen) harf kırmızı renkle gösterilir. Aynı şekilde Kur'ân'da yazılıp da telaffuz edilmeyen bazı yerler

¹¹² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/257-258. Muhammed Hamidullah, “fe” ve “ka” harfleri arasındaki farkı gösteren noktalamanın Hz. Peygamber zamanına ait olduğunu söylemektedir. Bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981), 11.

¹¹³ Lapidarschrift (anıtsal yazı) hakkında bk. Adolf Grohmann, *Arabische Paläographie* (Vienna: Hermann Böhlau, 1967-1971), 2/37 vd.

¹¹⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/258.

¹¹⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/268.

vardır. Bu durum, kat'ı hemzesinde tekrar edilir ki çoğunlukla yazı esnasında benzer kelimeleri ayırmak için kullanılmaktadır. اليك إلك، اوليك اولئك Bu harfler, hazif alâmeti olarak küçük kırmızı bir nokta ile gösterilirler. Bütün bu durumlarda, hemzeyi taşıyan harfin hangisi olduğunda şüphe meydana gelmektedir. Ayrıca hemze işareti ile hazf dairesini (tilgungkreises) koymak bir durumdan diğerine göre değişiklik arz etmektedir.¹¹⁶

Geschichte des Qorâns' da yer verilen diğer mesele ِ (ligatur) işaretinin yazılışdır. Yazar, ilk dönemlerde ِ işaretinin “lâm elif” için kullanıldığını söylemektedir. Harekeleme esnasında bu iki çizgiden hangisi “lâm”? hangisi “elif”tir? sorusu pratikte bir önem kazanmaktaydı. Dâni'ye göre,¹¹⁷ sağda bulunan çizgi harekeyi taşıyan ve hemzenin işareti olan elifin çizgisidir. Bu, küttâbın kullanımı ile uygunluk arz etmektedir ki başlangıçta soldan sonunda ise sağdan işaretle olmaktadır. Bununla birlikte Ahfeş bunun aksini düşündürmektedir. Neshî yazmalarda uygulanan vokalizasyon bu idi.¹¹⁸

Pretzl, Kûfî yazmalarda şu ana kadar vakf işaretlerini belirlemenin kendisi için mümkün olmadığını, söz konusu işaretlerin kullanılmasının ikinci asırda başladığının sabit olduğunu ifade etmektedir. Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî, Kisâ'î'den şöyle rivayet etmektedir: "وهم يسمعون ويضبطون عنه حتى المقاطع والمبادئ" Beyhakî (ö. 458/1066), vakf işaretlerinin konmasını menetmiştir. Fakat yazara göre, geç dönem neshî yazmalarda genel olarak kullanılmaktadır.¹¹⁹

Hemzenin yazılışına gelince, İbn Ebî Dâvûd,¹²⁰ kelimenin başında (anlautendem) ve sonundaki (auslautendem) hemzeyle ilgili kullanılan “nokta” dışında özel bir işaret bilmemektedir. Fakat kelimenin içinde (inlautende) hemzenin yazılışı için iki “nokta”yı şart koşmaktadır. Bunlardan biri eliften önce في قفاء الألف boğazı kapatmak için kullanılan nokta, diğeri ise eliften sonra ففها fetha için konan noktadır. Aynı şekilde kesre “î” ve zamme “û” için ortada veya en alta yazılır. İbn Ebî Dâvûd, ikinci noktayı “mukayyide” olarak

¹¹⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/268-269.

¹¹⁷ Dâni, *Kitâbü'n-Nakt*, 151 vd.

¹¹⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/269.

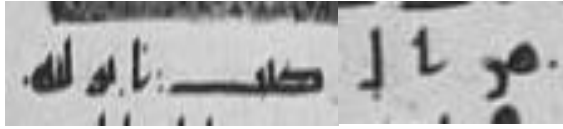
¹¹⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/269.

¹²⁰ Abdullâh b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâhif*, nşr. Arthur Jeffery (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1355/1936,), 144 vd.

isimlendirmektedir.¹²¹ Müellif, hemzeyi teshîl ve teshîl yapmadan okuma hallerinde yeşil bir nokta kullanılmasını önermektedir.¹²²

Dânî'ye göre, temel kural, “hemzenin” sarı bir noktayla yazılması ve med harfinin özel bir işaretle belirtilmesidir. Hemzenin teshîli hemze yazılmadan harekesinin yazılması ile gösterilir. Genelde vasıl hemzesine kırmızı yatay bir çizgiyle (roten horizontalstrich) işaret edilir. Bu da harfin bulunduğu konuma göre olur ki fetha halinde üstte, zamme halinde ortada, kesre halinde altta yazılır. Kelimenin başındaki hemze-i vaslı olan harekeli harfi (der vokal) yeşil uzun bir işaretle göstermek mümkündür.¹²³

Pek çok yazma nüshada Verş'in hemzeyi teshili “nakl” ifadesiyle belirtilir. Dâni'ye göre her iki durumda hemzenin olmadığını göstermek için elifin yerine kırmızı bir daire konur.¹²⁴ *Kitâbü'l-Mesâhif*'e göre, hemze “â” “î” fetha olduğunda “elif”ten önce bir nokta ile yazılır. Hemze memdûde ise “â” “î”ten sonra bir nokta ile beraber yazılmaktadır. Biraz yukarıya doğru وترفعها إلى راس الألف yazılır.¹²⁵ Bu ihtilâf pek çok yazmada bulunmaktadır.¹²⁶ Pretzl, şu örneklere yer vermektedir. (Topkapı Sarayı Müzesi, nr. 350395/Yeni Yazmalar nr. 753)

(Topkapı Sarayı Müzesi, nr. 50385/Yeni Yazmalar nr. 743)

Tokapı Sarayı Müzesi'ndeki (Medine 1b) nüsha, hemzenin alışılmış şekilde yazılması bakımından ihtilâf etmektedir. Bu yazmada “hemze”, üst taraftan açık kırmızı renkte bir çengel ✓ (haken) olarak yazılmaktadır. Pretzl, şu örneğe yer vermektedir. (Tokapı Sarayı Müzesi, Medine 1b)

¹²¹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 147.

¹²² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/265-266.

¹²³ Örnekler için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/266.

¹²⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/266.

¹²⁵ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 144-145.

¹²⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/266.

Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki (Emanet nr. 12) nüshada ise, hemze birbiri üzerine konulmuş üç nokta اٰرله: “enzelnahü” veya üçgen şeklinde yazılmıştır. نشومون يؤمنون , سيئا شيئا örneklerinde olduğu gibi. Burada genellikle med harfleri tek başlarına yazılmamaktadırlar.¹²⁷

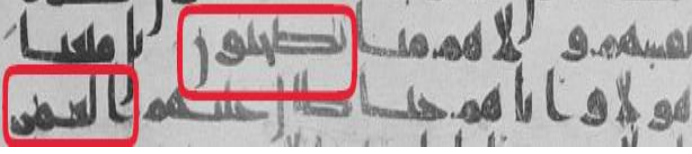
İlk dönem mushaf hattı konusunda Nöldeke'nin ulaşamadığı bazı kaynakları kitabın tamamlanmasına katkıda bulunan yazarlar referans göstermiş, ulaşabildikleri yeni bilgileri kitaba yansıtarak konuya zenginlik katmışlardır. Dâni'nin resmü'l-mushafı ile ilgili eserini neşreden ve buradaki bilgileri önemli ölçüde kitaba yansıtan Pretzl, sadece bilgileri aktarmakla kalmamış ilk dönem mushaf nüshalarından örneklemelerle uygulamalı olarak meseleyi ele almaya çalışmıştır. Yeni kayıt numaralarını tespit ederek aynı zamanda örneklemelerde görselleriyle birlikte verdiğimiz mushaf nüshaları ve diğer kaynaklardan iktibas edilen bilgilerin yapmış olduğumuz karşılaştırmalarda genelde doğru bir şekilde aktarıldığı, polemiklerden uzak durulduğu ve manupülatif açıklamalara yer verilmediği görülmektedir. Pretzl'in Kûfî yazı hakkındaki “söz konusu yazı stilinde noktasız resmedilen harfler sanatsal öğeler bakımından zayıf idiler” cümlesine katılmadığımızı belirtmek isterim. Zira, yazarın da ifade ettiği üzere, mushaf yazımında yaklaşık olarak dördüncü yüzyıla kadar kullanılmaya devam eden bir yazı stili hakkında sanatsal öğeler bakımından zayıf olduğunu söylemek kanaatimizce doğru değildir. Bir hayli zaman kullanılan yazı stiline bir sistem içerisinde yazıldığını ve kendi içerisinde sanatsal özellikler taşıdığını belirtmekte fayda vardır.

4. Mushafa Hareke ve Diğer İşaretlerin Konulması

Geschichte des Qorâns'da belirtildiği üzere, harekeler şekil olarak (vokalbezeichnung), fetha “a”, kesre “i” ve zamme “u” vokalleri nokta ile gösterilmekte idi. Kendisinden sonra med harfi gelen sakin harfin üzerine fetha, altına kesre, zamme halinde ise soldan arkasına konuyordu. Medine yazması bu alışılmış yöntemin dışında olup zamme, küçük dikey bir çizgi

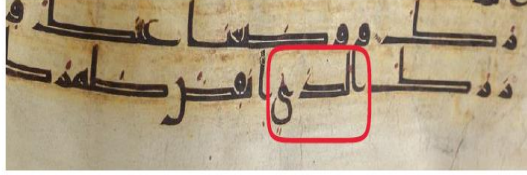
¹²⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/266-267.

(senkrechten strich) şeklinde sakin harften hemen sonra resmedilmektedir.¹²⁸ Pretzl, şu örneğe yer vermektedir. (Topkapı Sarayı Müzesi, Medine 1b)

Tenvîne gelince, harekenin ikiye katlanmasıyla yazılmaktadır. Dâni'ye göre tenvîn açıkça gösterildiğinde noktalar üst üste konur (terâküb),¹²⁹ sonra gelen harfle idğâm veya ihfâ durumunda (tetâbü)¹³⁰ ise yan yana yazılır. Yazmalarda bu ihtilâf her zaman uygulanmamıştır.¹³¹

Harfi uzatırken med harfleri sakin harfle birlikte küçük kırmızı bir harf olarak yazılır. Topkapı Sarayı Müzesi, nr. 50386, mushafında “yâ” ve “vâv”ın meddi için küçük bir elifin kullanıldığını söyleyen yazar, kelimenin sonunda med harfi olan “vâv”ın ortaya çıkmasının *كمو* ve *همو* örneklerinde olduğu gibi nadir olmadığını söylemektedir.¹³² Pretzl, şu örneğe yer vermektedir. (Topkapı Sarayı Müzesi, nr. 50386/Yeni Yazmalar nr. 744)

Sükûn işareti, sakin harfin (vokallosen konsonanten) üzerinde bulunan küçük yatay bir çizgi (kleinen horizontalen strich) şeklinde resmedilen bir işarettir.¹³³ Bu işaret Irak yazmalarında hiç yer almadığı gibi diğerlerinde de nâdiren bulunmaktadır. Dâni, sükûn işareti olarak küçük daireyi bilmektedir ki bu işaret günümüze kadar kullanılmaktadır.¹³⁴

Şeddeye gelince, ilk dönem yazma mushaf nüshalarında “şedde” (teşdîd), yukarı veya aşağıya doğru açık küçük yarım bir daire (halbkreis) veya sivri bir

¹²⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/264.

¹²⁹ İzhâr durumunda.

¹³⁰ İhfâ, meal ğunne ve bilâ ğunne için Bk. Ebû Amr Osmân ed-Dâni, *Kitâbü'n-Nakt*, nşr. Otto Pretzl (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1932), 135.

¹³¹ Örnek için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/264-265.

¹³² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/265.

¹³³ Dâni, *Kitâbü'n-Nakt*, 137.

¹³⁴ Dâni'ye göre sükûn işaretinin ifade ettiği diğer anlamlar için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/267.

açı (spitzen winkel) şeklinde resmedilmektedir. Dâni'ye göre,¹³⁵ teşdîd, her zaman harekeli harfin istiskâline işaret etme zorunluluğuyla beraber sakın harfin üzerinde bulunan ve yapılması istenen uzatma işareti ile bulunur. Bunun tam aksi bir durum Mağrib ve Medine yazmalarında görülmektedir. Şöyle ki, kastedilen harekeli harf nokta ile harekelenmektedir. Bugün kullanılan ve ش “şin” harfinden alınan “” işareti sadece yeni yazmalarda görmekteyiz. Kur’ân kıraatinde ve hareketlerin etkileşiminde-birleşiminde sakın olan harfi şeddeli okumak mümkündür. Bu da Ebû Amr kıraatinde olduğu üzere idğâm (assimilation) veya daha önce geçen kelimedeki sakın harfi sonra gelen harekeli kelimeye izâfe (insertion) yapmakla mümkündür. Bu durumda teşdîd ve sükûnu kullanmada bazı kurallar vardır.¹³⁶

Herhangi bir değişiklik olmadan sakın harfleri muhafaza amacıyla kâtipler, hareketleri yazarken normal harflerde kullandıkları renk dışında bir renk kullanmışlardır.¹³⁷ Harekeler kırmızı renkle, hemze ise sarı ve yeşil renkle yazılıyordu. Mavi, turuncu, sarı, yeşil farklı varyantları göstermek için kullanılıyordu. Bu, Dâni'nin onaylamadığı bir uygulama idi. Ancak pek çok yazmada realite bu idi.¹³⁸ Örneğin, “lâ havfün aleyhim” kırmızıyla buna karşın “lâ havfe aleyhum” yeşil renkle harekelenmiştir. Merâkeş yazmasında “hümü” eki düzenli bir şekilde zammeye (u) harekelenmektedir. Aynı şekilde bir varyant olarak telaffuzun “hüm” olduğunu gösteren bir işaret olarak sükûn (çoğunlukla sonra gelenin şeddeli olması) yazılmaktadır. Pretzl, şu örneği vermektedir. (Topkapı Sarayı Müzesi, nr. 50385/Yeni Yazmalar 743)

Mavi, her zaman imâle açıklanmak istendiğinde kullanılmaktaydı. Bu durumda sakın harf üzerine kırmızı bir nokta yani fethâ “a” ve mavi bir nokta kesre “i” altına konmaktadır.¹³⁹

Sonuç olarak, mushafa hareke ve diğer işaretlerin konulması meselesini İslâmî klasik kaynaklardan özetleyerek aktaran Pretzl, ilk dönem mushaf

¹³⁵ Dâni, *Kitâbü'n-Nakt*, 137.

¹³⁶ Söz konusu kurallar için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/267-268.

¹³⁷ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/267.

¹³⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/263.

¹³⁹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/263.

nüshalarından da istifade ederek konuyu ilmî bir şekilde örneklemelerle özet bir şekilde ele almıştır. *Geschichte des Qorâns'*da ele alındığı üzere, benzer harfleri birbirinden ayırmak için harflerin köklerine noktalar konulduğu (i'câm) gibi okumada kolaylık sağlasın diye de hareke olarak (teşkîl) yine noktalar kullanılmıştır. İlk dönem Kûfî ve Hicâzî hatla yazılan mushaf nüshaları incelendiğinde kullanılan noktaların benzer harflerin köklerine konulan noktalardan daha çok hareke için kullanılan noktalar oldukları görülmektedir.

5. Âyetlerin Taksimi, Sûre İsimlerinin Yazılması ve Mushafın Cüzlere Taksimi

*Geschichte des Qorâns'*da ifade edildiği üzere, âyetlerin taksimâtında (versabteilungen) herhangi bir itirazla karşılaşılmamıştır. Âyeti oluşturan kısımlar birbirinden farklı çizgilerle ayrılmakta idi. Kaynaklar, âyet aralarını ayıran üç noktadan (drei punkten) “:” bahsetmektedir ki bunlar âyet başlarına konulmakta idi. Bu konuda Yahyâ b. Kesîr şöyle demektedir: “ما كانوا يعرفون شيئاً” (Bu mushaflarda yapılan yeniliklerden sadece âyet başlarına konan üç noktayı biliyorlardı.)¹⁴⁰

Tarihi süreçte âyetler, renkli şekillerle/rozetlerle (farbigen rosetten) birbirinden ayrılmışlardır. Bütün yazmalarda işaretler bulunmadığı gibi bazen gelişigüzel bir kullanımın bazen de işaretlerin hiç kullanılmadığı durumlar söz konusu olabilmektedir. Âyetlerin tek tek değil de beş ve on âyet olarak taksim edildiği mushafklar bulunmaktadır. Âyetlerin taksimindeki beşli ve onlu sistemin Nasr b. Âsım'a (ö. 89/90) dayandırıldığını söyleyen yazar,¹⁴¹ bu sisteme ilk etapta bazılarının karşı çıktığını ayrıca ifade etmektedir.¹⁴² Tahmîste (fünfterabschnitte), ebcede göre sayı değeri beş olan “hâ” (ه) harfi sık kullanılan bir işarettir. Ayrıca kırmızı siyah iri elif veya iri şekiller/rozetler veya daireler de kullanılmıştır. On âyetten oluşan bölümler (ta'sîr) renkli şekillerle (rozetlerle)¹⁴³ veya tahmisten ayırmak için renkli karelerle (quadrate) birlikte عشر “aşr” kelimesi yazılarak veya terk edilerek ya da ebced rakamlarından uygun olan biri yazılmaktaydı.¹⁴⁴ Pretzl, şu örneğe yer vermektedir. (Topkapı Sarayı Müzesi, nr. 50385/Yeni Yazmalar 743)

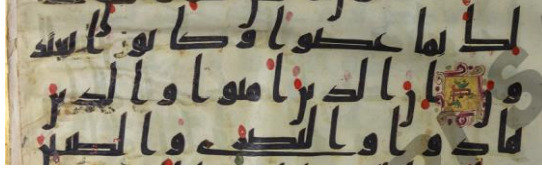
¹⁴⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/258. Benzer bir şekilde *Kitâbü'l-mesâhif*'te (s. 143) يعرفون yerine يقرون zikredilmektedir. Bk. Dâni, *el-Beyân*, 131.

¹⁴¹ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/258.

¹⁴² İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 138 vd.

¹⁴³ Özellikle Hicâzî nüshalarda yeşil renk kullanılmıştır.

¹⁴⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/259.

Geschichte des Qorâns' da sûre isimlerinin yazılışı hakkında, sûrelerin en altına yazılmasıyla başlamıştır, denilmektedir. Daha sonra en üste "خاتمة سورة كذا" "şu sûrenin sonu", "فاتحة سورة كذا" "şu sûrenin başı" veya bu ekleme olmadan yazılmıştır. Genel bir uygulama olarak sûredeki âyet sayıları hakkında "وهي...آية" "o...âyettir" bilgisi eklenmiştir. Eski mushaflarda sûre isimlerine rastlanılmadığı gibi bazen sûre ve satırın kalan kısmının arası boş bırakılmıştır ki genellikle bu son satırdır.¹⁴⁵ Söz konusu boşluk, çeşitli ornamentlerle doldurulmuş veyahut yaprak süsleri (blattornamenten) ve arabeskleler (Arabesken) tezyin edilerek, beraberinde sûre ismi yazılmıştır. Mushafların süslemelerindeki (dekorierung) tek alan bu idi.¹⁴⁶ Pretzl, şu örneğe yer vermektedir. (Topkapı Sarayı Müzesi nr. 50386/Yeni Yazmalar 744)

Yazar, ilk başta bunun da caiz olup olmadığına ihtilâf edildiğini ifade etmektedir.¹⁴⁷ Daha sonraları mushafların ilk ve son sayfaları arabesklelerle tezyin edilerek altın yaldızlı bir çerçeve ile çerçevelenmiş, küçük dairesel halkalara ve dörtgenlere taksim edilmiştir. Bunların üzerine ilk ve son sûrelerin harfleri nakşedilmiştir. Yedi bölüme taksim edilmiş mushaflar bulunmaktadır ki her bölümün sonunda ornamentler yer almaktadır. Pek çok mushafta tezhip (illuminierten), âyetlerde uygulanan onlu sistemin hâmişinde ve secde olan yerlerde halka şeklinde süslemeler olarak gözükmektedir.¹⁴⁸

Geschichte des Qorâns' da, Kur'ân'ı cüzlere ayırmanın neredeyse kesin olarak Haccâc b. Yûsuf'a (ö. 95/713) dayandığı belirtilmekte ve konuyla ilgili şu

¹⁴⁵ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/259.

¹⁴⁶ Ernst Kühnel, *Islamische Kleinkunst*, (Berlin: Schmidt, 1925), 26 vd.; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/259.

¹⁴⁷ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 150; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/260.

¹⁴⁸ Beyhakî, secde alâmeti konulmasını uygun görmemektedir. Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 2/209; Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/260.

"جمع... الحفظ والقراء... فقال أخبروني عن القرآن كله كم هو من حرف؟ فجعلنا نحسب حتى أجمعوا أن القرآن كله ثلاثمائة ألف حرف وأربعين ألف وسبع مائة ونيف وأربعين حرفاً. قال أخبروني إلى أي حرف ينتهي نصف القرآن؟ فحسبوا وأجمعوا أنه ينتهي في "Huffâz ve "الكهف" (وليتلطف) في الفاء. قال فأخبروني بأسباعه على الحروف" Kurrâ'yı...topladı... ve şöyle dedi: Bana Kur'ân'ın hepsinin kaç harften oluştuğunu söyleyin. Saymaya başladık. Ta ki Kur'ân'ın hepsinin üç yüz kırk bin yedi yüz kırk küsur harf olduğunda icma ettiler. Bana Kur'ân'ın yarısı nerede bitiyor, söyleyin, dedi. Hesap ettiklerinde Kehf sûresindeki "velyatalettef" kelimesindeki fa harfinde icmâ ettiler. Bana, harfleri bakımından taksimini haber verin, dedi..."¹⁴⁹

Yazar, mushafın cüzlere taksim edilmesi hakkındaki diğer bir rivayetin Âsım el-Cahderî'ye dayandığını ve Haccâc'ın taksimiyle karşılaştırıldığında çok da dikkatli olmadığını ortaya çıktığını söylemektedir. Zira cüzler çoğunlukla sûrelerin bitişiyle nihayete ermektedir. Bundan sonra da Kur'ân'ın 5/1, 8/1ve 10/1'lerini zikretmektedir. Eski mushafalarda yalnızca yedi cüze taksim edildiğini gördüğünü, yapılan taksimatın kenarda gösterildiğini, hassaten onlu ve otuzlu taksimatın yer aldığını ifade eden Pretzl, son taksimin neshî mushafalarda bir kural haline geldiğini söylemektedir. Resmi Kahire nüshasında altmışlı taksim yer almaktadır.¹⁵⁰

Pretzl, âyetlerin taksimi, sûre isimlerinin yazılması ve mushafın cüzlere taksimi gibi konuları klasik eserlerden özetlemek ve ilk dönem yazma mushaf nüshalarından örnekler vermek suretiyle işlediği görülmektedir. Kur'an tarihi açısından bakıldığında konunun ilk dönemlerle sınırlandırıldığını görmekteyiz. Oysa konunun daha geniş araştırmalara ihtiyaç duyduğunu belirtmekte yarar vardır. Örneğin, tarihi süreç içerisinde farklı hattatlar tarafından yazılan ve hat sanatının şah eserleri arasında yer alan mushaf nitelikli çalışmalara ihtiyaç duyduğu gibi matbu mushaf nüshalarının da incelenmeye ve üzerinde araştırmalar yapmaya ihtiyaçları vardır. Yazma ve matbu mushaf nüshalarında daha çok âyet sonlarına konulan rakamların ne zaman kullanılmaya başlandığı vb. konuların incelenmesi gerekmektedir.

¹⁴⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 119 vd.

¹⁵⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/261; Moritz, "Hizb", *Encyclopaedia of Islam*, 2/342.

6. Mushaf Yazmalarının Tarihlendirilmesi ve Yazıldıkları Yerlerin Tespiti

Pretzl, ilk dönem mushaf yazmalarında yazıldıkları kesin tarihler¹⁵¹ hakkında bir kayda rastlamanın nadir bir durum olduğunu söylemektedir. Tarihlendirilmiş yazmalar dördüncü asırdan başlayarak artış göstermektedir. Moritz'in *Encyclopaedia of Islam/Enzyklopaedie des Islam*'da (1/405-406) zikrettiği nüshalar dışında Pretzl, ancak iki tarihi kesinleştirebildiğini söylemektedir. Bunlardan biri Dımaşk mushafından geriye kalan tek ve son varak için 298 senesi (şu an Dımaşk Müzesi'nde muhafaza edilmektedir), ikincisi Hz. Ali'nin yazdığı zannedilen yazmanın tekmiyesi ki 307 tarihini taşımaktadır. Söz konusu mushaf, Topkapı Sarayı, Emanet nr. 6'da kayıtlı bulunmaktadır. Bitiş tarihi hakkında şu bilgiler yer almaktadır. وهذه تنمة تاريخها سنة سبع وثلاثمائة وأما كاتبه من أوله إلى سورة القارعة بخط الإمام على عليه السلام (Bu tetimmedir; tarihi üç yüz yedidir. Kâtibi ise, başından el-Kâria sûresine kadar imâm Ali'nin (a.s) hattı iledir.)

Pretzl, buradaki "tetimme"den maksadın son dört varak olduğunu söylemektedir. 1928 yılında İstanbul'da çalışmalar yapan Pretzl'in verdiği bu bilgilerin bulunduğu sayfa veya sayfaların yerinde olmadıkları görülmektedir. Zira, Emanet nr. 6'da kayıtlı mushafın orijinal sayfasının geç dönemlerde yazıldığı anlaşılan ve Nâs sûresinin yer aldığı bir sayfayla değiştirildiğine şahit olmaktadır. Pretzl'in, tespit edebildiği Dımaşk Müzesi'nde muhafaza edilen geriye 298 tarihinin yazıldığı tek sayfanın izine maalesef olması gereken yerde değil de İrlanda/Chester Beatty Kütüphanesinde Is 1421 nr.da rastlamaktayız.¹⁵²

Pretzl'e göre, lapidar yani Kûfî yazmalarda çoğunlukla Hz. Osman, Hz. Ali veya Hasan Basrî'ye isnad edilen tarihler uydurmadır. Ona göre, Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmet Kütüphanesi, 2 nr.da kayıtlı bulunan yazmada şu yanlış bilgiler yer almaktadır: *Ketebehu Ali İbn Ebî Talib fî şehri ramadân seneti tis'in ve işrîn*.¹⁵³

Müellife göre, yazmaların tarihlendirilmesi kadar diğer zor bir mesele de mushaf yazmalarının yazıldıkları yerlerin tespitidir. Teorik açıdan bakıldığında

¹⁵¹ Adolf Grohmann, "The Problem of Dating Early Qur'âns" adlı bir çalışma yapmıştır. *Der Islam* 33 (1958), 213-231.

¹⁵² https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1421/56/LOG_0000/ (Erişim: 28. 11. 2023)

¹⁵³ Nöldeke vd., *Geschichte des Qurâns*, 3/270. Giambatista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, trc. Ali Berkay (İstanbul: YKY, 2012), 185, 201. Toderini (ö. 1799), Topkapı Sarayı'nda bulunan Hasan Basri ve Hz. Ali'ye ait nüshaları gördüğünü anlatmaktadır.

el yazma mushaf nüshalarının ortaya çıkışı, resmü'l-mushaf konusunu araştıran ve her şehre (emsâr) ait imlâyla ilgili varyantların listesine yer veren eserlerde zikredildiği üzere, İslâm medeniyetinin merkez şehirlerinde olmalıdır.¹⁵⁴ Ancak realite bunun böyle olmadığını göstermektedir.

Pretzl'e göre, Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki pek çok mushaf hakkında yapılan araştırmalar, neredeyse bütün kodexlerin¹⁵⁵ farklı şehirlere ait imlâ farklılıklarını barındıran karışık metinlerden oluştuğunu göstermektedir. O, Topkapı Sarayı 50386 nr.da¹⁵⁶ kayıtlı mushafı inceleme imkânı bulduğunu ve bu mushafa ait olan özelliklerin Dâni'nin Medine mushafı için zikrettiği listeye aynı olduğunu ifade etmektedir. Hatta bu nüsha, Hadîd Sûresi 24. âyet Medine varyantı dışında bir şekil içermektedir. Bu da mushaflarda yer alan tek bir varyanta göre yazma nüshanın çıktığı yeri belirlemenin metodik olarak yanlış olduğuna delalet etmektedir. Pretzl, metindeki karışımın boyutlarını göstermek için Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki nr. 50380 ve Medine 1a nüshalarından örnekler vermeye çalışmaktadır.¹⁵⁷ Örneğin Topkapı Sarayı Müzesi, nr. 50385'te kayıtlı olan nüshada yazı genel olarak Medeni'dir. Ancak Âl-i İmrân ve En'âm sûrelerinde Dimaşkî bir metin, iki yerde de Basrî bir metin ortaya çıkmaktadır.¹⁵⁸

Pretzl, yazma nüshaların yazıldıkları yerlerin tespiti konusunda emsâr arasındaki âyet sayılarıyla ilgili olarak bize ulaşan İslâmî rivayetlerden faydalanmanın mümkün olabileceğini söyler.¹⁵⁹ Ancak bu yöntemdeki ilk zorluk, âyetlerin sayılarının yazma nüshanın yazıldığı zamanla aynı olup olmamasıdır ki bazı yazmalarda bunu tam manasıyla tespit zordur. Pek çok yazma nüshada âyet sayısını gösteren işaret kazılarak sonradan eklendiği gibi sûre başlarında emsârın sayı sistemine uymayan âyetlere ait sayıların olduğu da müşahade edilmektedir. Herhangi bir sûrede bir şehre, sonra gelen sûrede başka bir şehre uygunluk arz eden âyet sayılarını görmek az rastlanan bir durum değildir. Zorluğu arttıran bir diğer husus da âyetlerin nihâî sayılarını

¹⁵⁴ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/270.

¹⁵⁵ Nüshaların.

¹⁵⁶ Mushaf nüshası, Yeni Yazmalar, nr. 744 numarada kayıtlıdır.

¹⁵⁷ Örnekler için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/270-271.

¹⁵⁸ Örnekler için bk. Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/270-271.

¹⁵⁹ Pretzl'in öğrencisi Anton Spitaler, *Die Verszählung des Koran Nach Islamischer Überlieferung* (Münih: BAW, 1935) adlı bir çalışma yapmıştır.

görmek için metnin birkaç sayfasında bunu gösteren işaretlerin bulunmamasıdır.¹⁶⁰

Yazara göre, yazmaların yerlerini tespitte başvurulacak yöntemlerden biri de imkân dâhilinde yazmaların harekelenmesinden yararlanmaktır. Diğer taraftan yazı karakterinden hareketle yazma türünün tarihi ve çıkış yerini bilmede yararlanılabilir. *Fihrist* adlı eserde şöyle denilmektedir:¹⁶¹ "فأول الخطوط العربية "Arapça hatların ilki Mekkî hattır. Ondan sonra Medenî, sonra Basrî, sonra da Kûfî'dir." Müellif, bu yöntemin önünde bazı engeller bulunduğunu özetle şöyle dile getirmektedir. Mekkî, Medenî diye nitelenen hat Dimaşk'ta yazılmış olabilir. Bu, Emeviler döneminde Hicâz ve Suriye arasındaki ilişkilerden dolayı anlaşılır bir şeydir. Bunun aksine belirli bir şehirde farklı türde yazılar kullanıldığını söylemek de mümkündür. Hicâzî'nin Suriye ve kuzey Afrika'ya baskın gelmesinden dolayı konu hakkında kesin bir şey söylememektedir. Pretzl'e göre, paleografik araştırmalardaki amaç, belli bir hattata veya belli bir ekole ait yazı üslûbuna sahip yazmaların küçük gruplar halinde toplanıp kategorize edilmesidir ki, bu yöntemle mushaf yazımında zamansal ve mekânsal ilişkiler ortaya çıkarılabilir.¹⁶²

Mushaf yazmalarının tarihlendirilmesi ve yazıldıkları yerlerin tespiti, en kadim mushafalara ulaşmak bakımından üzerinde durulması gereken kayda değer bir meseledir. Konu, kitapta kısaca ele alınmış olsa da özellikle mushafaların yazıldıkları yerlerin tespiti hakkında sunduğu düşünceler önem arz etmektedir. Pretzl, yazıldıkları tarih olarak en kadim mushaflardan iki tanesinin tarihini kesinleştirebildiğini söylemektedir ki bunlar, 298 ve 307 tarihleridir. Dimaşk Müzesi'nde bulunan ve 298 tarihli olan mushaftan geriye sadece tarihin ve mushafın vakfedildiği mescidin yazılı olduğu tek sayfa kalmıştır. Topkapı Sarayı, Emanet nr. 6'da kayıtlı bulunan mushafa gelince, söz konusu mushaf tam olup sadece 307 tarihinin yazılı olduğu sayfa ile Pretzl'in haber verdiği diğer sayfalar bulunmamaktadır. Dimaşk Müzesi'nde muhafaza edilen ve 298 tarihinde yazıldığı belirtilen mushaftan geriye kalan tek sayfanın izine maalesef olması gereken yerde değil de İrlanda/Chester Beatty Kütüphanesinde Is 1421 nr.da rastladık.¹⁶³ Topkapı Sarayı Müzesi'nde muhafaza edilen mushafın kaybolan

¹⁶⁰ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/271-272.

¹⁶¹ Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihristü'l-ulûm*, thk. Gustav Flügel (Leipzig: Vogel, 1871-1872), 6.

¹⁶² Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/272-273.

¹⁶³ https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1421/56/LOG_0000/ (Erişim: 28. 11. 2023)

varaklarına ise şu an için rastlayabilmiş değiliz. Bu da demektir ki, Dimaşk'taki varakın İrlanda'ya gidişi ve Topkapı Sarayı'ndaki sayfaların kayboluşu Pretzl'in söz konusu nüshaları Türkiye'de iken incelemesinden sonraki bir zaman dilimine rastlamaktadır.

Kitabın birinci baskısında yer alan ancak ikinci baskıda yer verilmeyen şu bilgiyi de aktarmakta fayda vardır. Nöldeke, Silvestre Balthazar'ın zikretmiş olduğu Paris'teki küçük Kûfî el yazma mushaf nüshasının 193/809 yılında vefat eden Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd'in Büyük Karl'a (Charlemagne/ Şarلمان) (ö. 814) hediye ettiği mushaf olamayacağını söylemektedir.¹⁶⁴

7. Yeni Mushaf Baskıları

Matbaanın icadıyla birlikte yazma halindeki pek çok eser baskı tekniğiyle çoğaltılmaya başlamıştır. Bu bağlamda gerek Doğu'da gerekse Batı'da mushaf neşrinin hız kazandığını söylemek mümkündür.¹⁶⁵ *Geschichte des Qorâns*'da son derece kısa da olsa yer verilen konulardan biri de yeni mushaf baskıları meselesidir. Pretzl, el yazma ve taş baskı yöntemiyle basımı gerçekleştirilen mushafın Hz. Osman imlâsından uzaklaştıklarını, bundan yaklaşık otuz yıl önce Kur'ân'ın yazılması ile ilgili bir reform başlatıldığını ve Resmi Kahire Mushafı'nın 1342/1924 yılında basımının gerçekleştiğini söylemektedir. Kahire Mushafı, Muhammed Harrâz'ın (ö. 718/1318) *Mevridü'z-zem'ân* adlı manzum eserine göre harekelenmiş olup Hafs'ın (ö. 180/796) Âsım (ö. 127/745) kıraati son derece büyük bir titizlikle verilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁶

Pretzl, son derece büyük bir özenle hazırlanan bu baskıda âyet numaralarının Kûfî sayı sistemine göre belirlendiğini ifade etmektedir. Ona göre, bu baskı, ilmi kriterler açısından bakıldığında, Müslüman bilginlerinin harcamış oldukları büyük bir çabanın ürünüdür. Bu baskı, Pretzl'in işaret ettiği üzere, sadece pratik uygulamaya tahsis edilmiş olup teknik açıdan Kur'ân'ın farklı yönlerini içermemektedir. Pretzl, okzident bilginlerin bir asırdan fazla bir süredir yeterli olmayan Flügel'in 1834 yılında basımını gerçekleştirdiği mushaf nüshasıyla yetinmiş olmalarını enteresan bir durum olarak görmektedir. Flügel'in

¹⁶⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, (1860), 302.

¹⁶⁵ Yıldırım, "Alman ve Avusturyalı Oryantalistlerin Mushaf Neşrine Katkıları", 47-99.

¹⁶⁶ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/273 vd.

basımıyla ilgili olarak *Geschichte des Qorân*'ın 1938 yılındaki neşrine kadar kayda değer herhangi bir iyileştirme yapılmamıştır.¹⁶⁷

Pretzl, tenkitli mushaf neşri çalışmaları hakkında iki farklı girişimden bahsetmektedir. Bunlardan biri Arthur Jeffery'e (ö. 1959) diğeri Bavyera Bilimler Akademisi'ne aittir. Her iki girişimin amacı, Kur'ân'ın ilmî bir nüshasına duyulan ihtiyacı karşılamaya yardımcı olmaktır. Jeffery, Hafs'ın metnini esas alan aynı zamanda metin hakkında kritiklerle birlikte notlar içeren, imkânlar ölçüsünde tefsir, kıraat ve diğerkitaplarda yer alan bütün İslâmî rivayetleri içine alan bir panorama sunmak istemiştir. Bavyera Bilimler Akademisi'nin girişimine gelince, başta Kur'ân yazmaları üzerine araştırmalar yapmak ve bu vesileyle en eski mushaf metnine ulaşabilmektir. Yazmalar aracılığıyla tenkitli malzemeler elde ederek farklı kıraatleri de içeren ilk asırdaki Kur'ân metninin tarihini ortaya koymak da Akademi'nin hedefleri arasındadır.¹⁶⁸

Geschichte des Qorâns'da Kur'ân tarihi bağlamında bir alt başlık olarak ele alınan matbu mushaf meselesi son derece özet bir şekilde ele alınmış, sadece iki matbu mushaf nüshasına işaret edilmiştir. Bunlardan Flügel baskısı zaman zaman kritiğe tabi tutulsa da Kahire-Emîriye (1344/1925) baskısından övgüyle bahsedilmiştir. Flügel'den önce ve sonra tam ve kısmî mushaf neşirleri gerçekleştirilmiştir. Ancak kitapta ne eski ne de yeni pek çok matbu mushaf nüshasına işaret edilmediği ve herhangi bir değerlendirmede bulunulmadığı görülmektedir. Nöldeke ekolünün kendilerine hedef olarak belirlemiş oldukları Kur'an'ın tenkidli neşri meselesini ulaşabildiğimiz kadarıyla ilk ele alan Friedrich Theodor Rink'in (ö. 1821) makalesine kitapta yer verilmediği görülür.¹⁶⁹

Sonuç

Alman şarkiyatçı Theodor Nöldeke tarafından ilk olarak 1860 yılında kaleme alınan *Geschichte des Qorans*, Kur'ân tarihi üzerine yapılan, Kur'ân hakkındaki diğerkalışmalara öncülük etmiş önemli bir eserdir. Batı dünyasında büyük bir etkiye sahip olan kitap, Kur'ân araştırmalarına önemli katkılar sunan Schwally, Bergsträßer ve Pretzl'in katkılarıyla tamamlanarak yeniden neşredilmiş,

¹⁶⁷ Arne Ambros, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands* 78 (1998), 9-21, dergisinde neşrettiği "Divergenzen Zwischen dem Flügel-und dem Azhar-Koran" adlı makalesinde Flügel ve Ezher Mushafı arasındaki farkları ele almaktadır.

¹⁶⁸ Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns*, 3/274.

¹⁶⁹ Friedrich Theodor Rink, "Was Steht von der Kritik für den Koran zu Erwarten?", *Fundgruben des Oriens* 1 (1809), 129-143.

böylece kitap ayrı bir değer kazanmıştır. *Geschichte des Qorâns*, doğuşundan günümüze kadar Kur'ân tarihi için ana hatlarıyla şöyle bir sıralama yapmaktadır. Kur'ân vahyi ve kronolojik tertibi, Kur'ân'ın cem'i ve istinsahı, resmü'l-mushaf ve kıraatler, son olarak da mushaf yazmaları ve yeni Kur'ân baskıları. Bu ana başlıklar altında pek çok alt başlığın olduğunu ayrıca belirtmekte fayda vardır.

Geschichte des Qorans'ın mushaf konusuna yaklaşımlarını ele aldığımız bu çalışmamızda görülmektedir ki, kitap ikinci baskısında farklı yazarlar tarafından konu ve kaynak bakımından zenginleştirilmiştir. Kitaba katkı sunan yazarlar, Nöldeke'nin referans olarak zikretmediği başta el yazma mushaf nüshaları olmak üzere konuyla ilgili yeni kaynaklara yer vermişlerdir. Yapmış olduğumuz karşılaştırmalarda nakillerin objektif ve doğru bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Nöldeke, Berlin ve Gotha'daki mushaf nüshalarını, Pretzl ise İstanbul ve diğer bazı şehirlerdeki mushaf nüshalarını referans göstermektedir. Söz konusu nüshalardan bazı görsellere kitabın sonunda yer verilmektedir. Pretzl'in referans gösterdiği Topkapı Sarayı Müzesi ve Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki nüshalara tarafımızdan ulaşılmış, makale metni içerisinde görselleriyle birlikte verilmiştir.

Geschichte des Qorans'ın konuyu ele alış biçimine gelince, öncelikle mushaf yazmaları üzerine yapılan araştırmaların genel durumu ile konuya giriş yapılmış, en azından kitabın yayınlandığı dönemde bu konuda yapılan çalışmaların son derece yetersiz olduğu ve Kur'ân yazmaları için öncülük olabilecek çalışmaların bulunmadığı ifade edilmiştir. Yazara göre, batılı araştırmacılar da kendilerini bu konuda sorumlu olarak görmemektedirler. Konuyla ilgili olarak son derece az sayıda fihriste sahip olduğumuz da dile getirilmiştir ki, bugün aynı eksikliği yaşadığımızı ve maalesef dünyanın dört bir yanında çeşitli kütüphane, müzelerde ve özel koleksiyonlardaki mushaf nüshaları hakkında kayda değer kataloglara sahip olmadığımızı söylemek mümkündür.

Kitapta, ilk dönem mushafların hattı üzerinde durulmuş, erken dönem mushaflar, yazı stili bakımından Hicâzi, Kûfi ve Mağribî diye üçlü bir taksime tabi tutulmuştur. Kûfi hattı, "Lapidar" yani "anitsal" yazı olarak nitelemenin mümkün olduğunu söyleyen Pretzl, İstanbul'da bulunan el yazma mushaf nüshalarından örnekler verdiği gibi Batı'da kaleme alınmış paleografi ile ilgili

kaynaklardan da istifade etmiştir. Paleografi kaynakları, barındırdıkları ilk dönem mushaf varakları sebebiyle referans gösterilmişlerdir.

Kur'ân metnine nokta, hareke ve diğer işaretlerin konulması, nâkıs ve zâid harflerin yazılması, âyetlerin taksimi, sûre isimlerinin yazılması, mushafın cüzlere taksimi gibi konular klasik kaynaklardan özetlenerek detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ancak sadece bununla yetinilmediği erken dönem el yazma mushaflardan örneklerle birlikte işlendiği görülmektedir.

*Geschichte des Qorâns'*da mushafların yazıldıkları tarihlerin ve yerlerin tespiti konularına da temas edilmiş ve ilk dönem mushaflarda tarihlere rastlamanın nadir olduğuna dikkat çekilmiştir. Pretzl, yazıldıkları tarih açısından iki nüshayı tespit edebildiğini, bunların dışındaki tarihlerin genelde doğru olmadığını söylemektedir. Ancak Pretzl'in söylediklerinin dışında bazı tarihleri tespit etmek günümüzde mümkün olmaktadır. Mushafların yazıldıkları yerlerin tespiti için kriterler sunan Pretzl, tespitin önündeki engellere ayrıca işaret etmiş, inceleme imkânı bulunduğu mushafların genellikle Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushafların gönderildikleri şehirlerden birine ait mushaflar değil de eklektik metinler olduğunu söylemiştir.

Nöldeke ekolü, en azından Batı dünyasında hissedilen tenkitli bir mushaf baskısının eksikliğini bir nebze olsun gidermeye çalışmıştır. Bu bağlamda en eski Kur'ân metnine ulaşmak ve yazmalar aracılığıyla tenkitli malzemeler elde ederek farklı kırâatleri de içeren ilk asırdaki Kur'ân metninin tarihini ortaya çıkartmak hedefiyle iki ayrı girişimin bulunduğu söz eden yazar, bunlardan birinin Arthur Jeffery'e, diğerinin ise Bavyera Bilimler Akademisi'ne ait olduğunu söylemektedir. İki girişim de Kur'ân'ın tenkidli ilmî bir nüshasına duyulan ihtiyacı karşılamaya yardımcı olmaya çalışmıştır. Bergsträßer, Pretzl ve Jeffery'nin kıraatler ve resmî'l-mushaf konusundaki bazı klasik eserleri neşrettiklerini belirtmekte fayda vardır. Günümüzde Kur'ân'ın tenkidli neşrine pek ihtiyaç kalmadığı gibi, Nöldeke ekolünün mirasını da bugün Corpus Coranicum yüklenmiş gözükmektedir.

Yeni mushaf baskıları konusu kitapta elen alınan son konu olup sadece iki baskının adı verilmektedir. Her ne kadar *Geschichte des Qorâns'*da Flügel'in baskısına yer yer işaret edilip bazen de kritiğe tabi tutulsa da Pretzl, Kahire-Emîriye (1344/1925) baskısından övgü ile bahsetmektedir. Avrupa'da Flügel'in gerçekleştirdiği baskı dışında farklı mushaf baskıları gerçekleştirilmiş olup ayrıca İslâm coğrafyasının farklı yerlerinde mushaf neşirleri gerçekleştirilmiştir.

Kitapta maalesef bunlara işaret edilmemiştir. Dolayısıyla bu mesele, başka bir araştırmannın konusu olmaya aday görünmektedir.

Kur'ân tarihi bağlamında mushaf konusuna yaklaşımlarına yer verdiğimiz *Geschichte des Qurâns*, ortaya koyduğu metotla son derece etkili olmasının yanı sıra pek çok çalışmaya öncülük ve rehberlik etmiştir. Ele aldığı konular bakımından zengin bir birikimi içinde barındıran ve 1860 yılından 1938 yılına kadar gerek Doğu'da gerek Batı'da yapılan çalışmaları imkân ölçüsünde referans gösteren, özellikle de mushaf araştırmaları konusunda çığır açan, etkisi bugün de devam eden dört yazarın kaleminden çıkmış önemli bir eserdir.

Nöldeke ekolünün bir asır önce üzerinde çalıştıkları Topkapı Sarayı Müzesi ve Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki mushaflar başta olmak üzere İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki mushaf nüshaları üzerinde kodikolojik ve paleografik araştırmalar yapılması, farklı kütüphane, müze ve özel koleksiyonlardaki tam ve varaklar halinde bulunan mushaflara ait fihristlerin oluşturularak bunların ilim dünyasına tanıtılması önem arz etmektedir. Kur'ân tarihi açısından ilk dönem mushaflar her açıdan kayda değer bir ehemmiyete sahiptirler. Ancak, araştırmalar ilk dönemle sınırlandırılmamalı sonraki dönemlerde yazılan mushaflar da konuya dâhil edilmelidir. Diğer taraftan matbu mushaflar meselesi de detaylı bir şekilde ele alınmalı ve Kur'ân tarihi derslerinde yazmaların incelenmesi gibi bir çalışmaya da yer verilmelidir.

Son olarak, Alman oryantalizminde her ne kadar ele aldığımız mushaf konusuna farklı yaklaşımlar olsa da Nöldeke ekolü, metin ve belge eksenli bir okuma yapmıştır. İslâmî kaynaklardaki bilgileri de ihmal etmeyen yazarlar, bazı şarkiyatçıların yaptığı gibi kurguya değil ilmî verilere ve vesikalara dayanarak meseleye yaklaşmışlardır. Bu ve diğer bazı sebeplerden dolayı Nöldeke ekolünün Kur'ân'a, Kur'ân tarihine ve diğer bazı konulara yaklaşımları genel anlamda olumlu olmuştur.

Kaynakça

Abdülkâfî, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Muhammed. *Adedu süveri'l-Kur'ân ve âyâtihî ve kelimâtihî ve hurûfihî ve talhîsi Mekkihi ve Medenihi*. thk. Hâlid Hasan Ebû'l-Cûd. Kahire: Mektebetü'l-İmâm el-Buhârî, 1430/2010.

Adler, Jacob Georg Christian. *Descriptio Codicum Quorundam Cuficorum Partes Corani Exhibentium in Bibliotheca Regia Hafniensi*. Altona: 1780.

- Ahlwardt, Wilhelm. *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin/Verzeichnis der Arabischen Handschriften zu Berlin*. 10 Cilt. Berlin: L. Schade, 1887-1899.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushafı Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: IRCICA, 2015.
- Altıkulaç, Tayyar. *H. Ali'ye Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif: San'a Nüshası*. İstanbul: IRCICA, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar. *H. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif: Türk ve İslam Eserleri Nüshası*. İstanbul: İSAM, 2007.
- Altıkulaç, Tayyar. *Mushaf-ı Şerif: Londra, British Library Nüshası*. İstanbul: IRCICA, 2017.
- Ambros, Arne. "Die Divergenzen Zwischen dem Flügel- und dem Azhar-Koran". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 78 (1998), 9-21.
- A'zami, Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. çev. Ömer Türker-Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).
- Baker, Colin F. *Qur'an Manuscripts Calligraphy, Illumination, Design*. London: British Library, 2007.
- Bergsträßer, Gotthelf. *Plan eines Apparatus Criticus zum Koran*. Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1930.
- Bergsträßer, Gotthelf. "Zur Ältesten Geschichte der Kufische Schrift", *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schriftentum* 5/6 (1910), 49-66.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*. nşr. Otto Pretzl. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1932.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*. nşr. İzzet Hasan. Beyrut-Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1418/1997.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teysîr fî'l-kırââtî's-seb'*. nşr. Otto Pretzl. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1930.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*. thk. Gânim Kaddûri el-Hamed. Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs, 1414/1994.
- della Vida, Giorgio Levi. *Frammenti Coranici in Carattere Cufico nella Biblioteca Vaticana*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1947.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tarihi*. İstanbul: MÜİF Yayınları, 1997.
- Denffer, Ahmad Von. "History of the Translation of the Meaning of the Qur'an in Germany up to the Year 2000 A Bibliographic Survey". *Mecelletu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye* 2/3 (2002), 5-62.
- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Fezâilu'l-Kur'ân*. thk. Mervân el-Atıyye-Muhsin Harabe-Vefâ Takıyeddîn. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1420/1999.
- Fedeli, Alba. *Early Qur'anic Manuscripts, Their Text, and the Alphonse Mingana Papers Held in the Department of Special Collections of the University of Birmingham*. Birmingham: University of Birmingham, Doktora Tezi, 2014.

- Fedeli, Alba. "The Kufic Collection of the Purissian Consul Wetzstein The 1100 Leaves of the Universitatbibliothek in Tübingen and their Importance for Paleography and Qur'anic Criticism". *Writings and Writing: Investigations in Islamic Text and Script in honour of Januarius Justus Witkam*, ed. Robert M. Kerr, Thomas Milo. 117-142. Cambridge: Arche Type, 2013.
- Gacek, Adam. *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*. Leiden-Boston: Brill, 2009.
- Georg, Alain. *The Rise of Islamic Calligraphy*. Beyrut: Saqi, 2010.
- Gökkır, Bilal. "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 9-28.
- Görgün, Hilal. "Nöldeke, Theodor". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/217. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Gözeler, Esra. "Corpus Coranicum Projesi: Kur'an'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012), 219-253.
- Grohmann, Adolf. *Corpus Papyrorum Raineri Archiducis Austriae, Series Arabica*. Viyana: Zöllner, 1923.
- Grohmann, Adolf. *Arabische Paläographie*. Viyana: Hermann Böhlau, 1967-1971.
- Grohmann, Adolf. "The Problem of Dating Early Qur'ans". *Der Islam* 33 (1958), 213-231.
- Grohmann, Adolf. "Die Entstehung des Koran und die Ältesten Koran-Handschriften". *Bustan* (1961), 33-38.
- Hamdan, Omar Yusuf Abd al-Ghani. "Emevîler Devrinde İkinci Mushaf Projesi". çev. Bayram Demircigil. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık 2018), 283-312.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Müesseselerine Giriş*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.
- Hamidullah, Muhammed (ed.). *el-Kur'anü'l-Mecid=Holy Qur'an prepared for the Caliph Osman: Mushaf-ı seyyidina Osman radiyallahu anh akus nüshati Semerkand*. Paris: Centre Culturel Islamique; Hyderabad: Hyderabad House, 1981.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2010.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-mesâhif*. nşr. Arthur Jeffery. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1355/1936.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihristü'l-ulûm*. thk. Gustav Flügel. Leipzig: Vogel, 1871-1872.
- İsmâîl Mahdûm. *Târihu'l-mushafi'l-Osmânî fî Taşkand*. Taşkent: 1391/1971.
- Karabacek, Joseph von. "Ein Koranfragment des IX. Jahrhunderts aus dem Besitze des Seldschukensultans Kaikubad". *Zur Orientalischen Altertumskunde, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien* 184/3 (1917), 1-38.

- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Arapça Yazmalar Kataloğu*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1962.
- Karatay, Fehmi Edhem. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1951.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1372.
- Kopp, Ulrich Friedrich. *Bilder und Schriften der Vorzeit*. 2. Cilt. Mannheim: 1821.
- Kühnel, Ernst. *Islamische Kleinkunst*. Berlin: R. C. Schmidt & Co., 1925.
- Kühnel, Ernst. *Islamische Schriftkunst*. Graz: Akademische Druck, 1972.
- Kürd Ali, Muhammed. *Hıtâtü'ş-Şâm*. Dimaşk: Matbaatü't-Terakkî, 1343-1347/1925-1928.
- Milo, Thomas. "Towards Arabic Historical Script Grammar through contrastive analysis of Qur'ân manuscripts". *Writings and Writing: Investigations in Islamic Text and Script in honour of Januarius Justus Witkam*. ed. Robert M. Kerr, Thomas Milo. 249-292. Cambridge: Arche Type, 2013.
- Moritz, Bernhard. *Arabic Paleography*. Kahire: 1905.
- Möller, Johann Heinrich. *Paläographische Beiträge aus den Herzoglichen Sammlungen in Gotha*. Eisleben: G. Reichardt, 1844.
- Nöldeke, Theodor. *Geschichte des Qorâns*. Hamburg: Dieterichsche Buchhandlung, 1860.
- Nöldeke, Theodor vd. *Geschichte des Qorâns*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 3 Cilt. 1909-1919-1938.
- Ölçer, Nazan vd. *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*. İstanbul: Akbank, 2002.
- Ölçer, Nazan. "Türk Ve İslâm Eserleri Müzesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/543-544. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa-Ünsal, Hadiye. *Kur'an Tarihi* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Öztürk, Hayrettin. "Osman Mushafı Üzerine Bir Değerlendirme: "Semerkand Mushafı". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/4 (2002), 584-594.
- Pissaref, S. *Kelâm-ı Şerîf*. Petersburg: 1905.
- Pretzl, Otto. *Die Fortführung des Apparatus Criticus Zum Koran*. Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1934.
- Puin, Gerd. "Observations on Early Qur'ân Manuscripts in Şan'â." *The Qur'an as Text*. ed. Stefan Wild. 107-111. Leiden: Brill, 1996.
- Rink, Friedrich Theodor. "Was Steht von der Kritik für den Koran zu Erwarten?". *Fundgruben des Orients* 1 (1809), 129-143.
- Sezgin, Fuad. *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*. 21 Cilt. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1990-1995.
- Spitaler, Anton. *Die Verszählung des Koran Nach Islamischer Überlieferung*. Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1935.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, ts.

- Şahin, Seracettin. *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Emevilerden Osmanlılara 13 Asırlık İhtişam*. İstanbul: Kaynak, 2009.
- Şûşâvî, Ebû Alî el-Hüseyn b. Alî b. Talha er-Racrâcî. *el-Fevâidü'l-cemile alâ âyâtî'l-celîle*. thk. İdris Azûzî. Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf, 1409/1989.
- Toderini, Giambatista. *Türklerin Yazılı Kültürü*. trc. Ali Berktaş. İstanbul: YKY, 2012.
- Unustası, Müjde (ed.). *1400. Yılında Kur'an-ı Kerim: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kur'an-ı Kerim Koleksiyonu*. İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2010.
- Wright, William. *The Palaeographical Society Facsimiles of Manuscripts and Inscriptions (Oriental Series)*. Londra: Clowes, 1875-1883.
- Yaşar, Hüseyin. *Batının Kur'an Algısı*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2010.
- Yıldırım, Müslüm. *Theodor Nöldeke'nin Kur'an'a Yaklaşımı "Geschichte des Qorâns" Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yıldırım, Müslüm. "Geschichte des Qorâns'ın (Kur'ân Tarihi) Kaynakları -İslâmî Kaynaklar-". *Diyanet İlmi Dergi* 56/2 (2019), 275-280.
- Yıldırım, Müslüm. "Geschichte des Qorâns'ın (Kur'ân Tarihi) Kaynakları -Batılı Kaynaklar-". *Usûl İslam Araştırmaları* 31 (2019), 119-174.
- Yıldırım, Müslüm. "Alman ve Avusturyalı Oryantalistlerin Mushaf Neşrine Katkıları". *Kur'an Araştırmaları ve Oryantalizm*. Ed. Prof. Dr. Necmettin Gökör vd. 47-99. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2021.
- Zerkânî, Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.

The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.

In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed
